

Türk Diplomatik Arşivi Belgelerinde Selim Sarper'in Moskova Büyükelçiliği (1944-1946)

Sadık ERDAŞ

Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara

E-Mail: serdas@hacettepe.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7539-5655

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07.01.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 12.05.2024

ÖZ

ERDAŞ, Sadık, **Türk Diplomatik Arşivi Belgelerinde Selim Sarper'in Moskova Büyükelçiliği (1944-1946)**, CTAD, Yıl 20, Sayı 40 (Bahar 2024), s. 359-392.

1945 yılına girerken Türkiye'nin başlıca endişesi Sovyetler Birliği tehlikesiydi. Çünkü bütün Orta Avrupa ve Balkanlar şimdi Sovyetlerin askeri işgali altına düşmüştü. Türkiye, toplanacak olan Yalta Konferansı öncesinde, Balkanları istila etmiş olan Sovyetlerden kendisine yönelik olası taleplerin önünü almaya çalıştı. Zira Yalta Konferansı öncesinde Müttefiklerin kendi aralarındaki çıkar çatışmaları daha belirgin hâle gelmiş ve özellikle Avrupa'nın geleceği konusunda aralarında birçok ayrılığın olduğu ortaya çıkmıştı. Böyle kritik bir dönemde Sarper'in yürüttüğü diplomasi görüşmeleri, Ankara ile yaptığı yazışmalar bu dönemin ve bu dönemde yürütülen Türk dış politikasının anlaşılmasında ve en karanlık dönemini yaşayan Türk Sovyet ilişkilerinin aydınlatılmasında oldukça önemli katkı sağlayacaktır. Sovyetler Birliğinin savaşın son döneminde ele geçirdiği askeri ve psikolojik üstünlük, ABD'nin henüz kapanmayan uzak doğu savaşında bu ülkeye duyduğu ihtiyaç neticesinde

doğu Avrupa ve Balkanlarda Sovyet hâkimiyeti ile sonuçlanmıştır. Soğuk savaş dönemi politikalarının olduğu bu süreçte Sovyetler Birliği benzer bir politikayı 1945 başından itibaren Türkiye üzerinde de uygulamaya çalışmış, 1925 Antlaşması'nı feshederek ve onun yerine yeni bir antlaşma önerilerin arazi, boğazlarda üs ve 1939'dan beri sık sık gündeme getirdikleri boğazlar rejiminin tadili gibi Türkiye'nin hükümrânlık haklarıyla örtüşmeyen ve kabulü mümkün görülmeyen taleplerini gündemde tutarak sonuca ulaşmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selim Sarper, Türk Sovyet İlişkileri, Sovyet Talepleri, Boğazlar, Türk Diplomatik Arşivi, Moskova.

ABSTRACT

ERDAŞ, Sadık, **Ambassadorship of Selim Sarper in Moscow in the Documents of Turkish Diplomatic Archive (1944-1946)**, CTAD, Year 20, Issue 40 (Spring 2024), pp. 359-392.

Entering 1945, Turkey's main concern was the Soviet threat. Because all of Central Europe and the Balkans had now fallen under Soviet military occupation. Before the Yalta Conference, Turkey tried to prevent possible demands from the Soviets who had invaded the Balkans. In fact, before the Yalta Conference, the conflicts of interest among the Allies had become more apparent, and it had become clear that there were many differences among them, especially in the future of Europe. Sarper's diplomatic negotiations in such a critical period and his correspondence with Ankara will make a significant contribution to the understanding of this period and Turkish foreign policy conducted in this period and to the clarification of Turkish-Soviet relations, which were experiencing their darkest period. The military and psychological superiority of the Soviet Union in the last period of the war resulted in Soviet domination in Eastern Europe and the Balkans as a result of the US need for this country in the Far East war that had not yet ended. In this process in which the Cold War era policies were formed, the Soviet Union tried to implement a similar policy on Turkey since the beginning of 1945 and tried to reach a result by abrogating the 1925 treaty and keeping on the agenda the demands of a new treaty proposals such as land, bases in the straits and the modification of the straits regime, which they have frequently brought to the agenda since 1939, which do not coincide with Turkey's sovereignty rights and are not considered possible to be accepted.

Keywords: Selim Sarper, Turkish Soviet Relations, Soviet Demands, Straits, Turkish Diplomatic Archive, Moscow.

Giriş

1927'de Dışişleri Bakanlığı'nda diplomatlık kariyerine başlayan Selim Sarper farklı kademelerde görev almış, Moskova ve Roma Büyükelçiliklerinde bulunmuş, uzun yıllar Birleşmiş Milletler nezdinde Başdelege, NATO'da Daimî Delege ve nihayet Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunarak soğuk savaş dönemi Türk dış politikasının önemli figürlerinden biri olmuştur. Buna karşın Cumhuriyet tarihi literatüründe hakkında bir ansiklopedi maddesi¹ ve kısa bir biyografi² dışında neredeyse hiçbir çalışma yapılmamıştır.

Oysa Selim Sarper'in Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olarak görev yaptığı dönem (1944-1946), Yalta ve Potsdam Konferansı görüşmeleri ile SSCB'nin İran üzerinde baskı kurma çalışmaları gibi Soğuk Savaş olarak adlandırılacak olan “yeni dönem”in başlangıcına tesadüf etmesi açısından önemli olduğu gibi Türk-Sovyet ilişkilerinde 1925 Antlaşmasının feshi ve bu bağlamda yeni antlaşma arayışları çerçevesinde karşılaşılan Türk Boğazlarında üs talebi, sınır düzeltme ve Montreaux Antlaşmasının tadili gibi sorunların yaşandığı bir dönem olması bakımından da oldukça önemlidir.

Öte yandan Sarper'in görev süresince karşılaştığı Sovyet talepleri hakkında bir takım spekülatif tartışmalar da bulunmaktadır. Yalçın Küçük³ talepleri “masal” olarak değerlendirirken, Nihat Erim⁴ ve Mahmut Dikerdem⁵ Sarper'i “*acemilik*” ile ve Suat Hayri Ürgüplü de kendisini “*gaf*” yapmakla⁶ suçlar.⁷ Çalışmanın amaçlarından biri ve dönem literatürüne en önemli katkısı sıkça karşılaşılan bu

¹ Cemal Ege Özkan, “Selim Rauf Sarper”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/selim-rauf-sarper-1899-1968/> (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2024)

² Cüneyt Akalın, “Tarihin Dönemecinde Bir Diplomat: Selim Sarper”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2011, s. 6-19.

³ Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, Cilt 2, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1984, s.301-305, 376, 379.

⁴ Nihat Erim, *Günlükler, 1925-1979*, 2 Cilt, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, Cilt 1, s.40.

⁵ Mahmut Dikerdem, *Hariciye Çarkı*, Cem Yayınları, İstanbul, 1989, s.87.

⁶ Oktay Ekşi, *Beyefendi. Suat Hayri Ürgüplü'nün Anıları*, MD Basım, İstanbul, 2020, s.44.

⁷ Tartışmaların analitik bir değerlendirmesi için bk. Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti*, c. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 330-342; Behlül Özkan, 11945 Türkiye SSCB Krizi. Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası”, *Türkiye Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler. Kuşku İle Komşuluk*, Derleyenler: G.Özcan - E.Balta - B.Beşgül, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017,s.55-78; Selim Deriingil, *Denge Oyunu: II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.265-266.

değerlendirmelerin Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nde izini sürmek olacaktır.

Çalışmanın amaçlarından biri de Türk Sovyet gerginliğinin, Türk Diplomatik Arşivi kayıtlarına ve Sarper'in yazışmalarına nasıl yansındığını ve Sarper'in raporlarının politika oluşturmada ne derece etkili olduğunu tespit etmektir.

Çalışmada T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi esas olmakla birlikte Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Türkgeldi Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi ile sorunların Amerika Birleşik Devletleri'ne yansımaları oranında Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers belgeleri kullanılmıştır.

Sarper'in Büyükelçilik Görevine Başlaması ve Gönderdiği Raporlar

1944 yılı ortalarında Türkiye üzerinde Müttefik baskısı günden güne artarken Boğazlar'dan geçen Alman gemilerinin aranması meselesi Bakanlar Kurulunun 15 Haziran'da yaptığı toplantıda gündeme gelmiş ve Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun takip ettiği politika Bakanlar Kurulunca tasvip edilmediğinden bakan istifa etmişti.⁸ N. Menemencioğlu'nun istifasından sonra Dışişlerinde dönem politikasına uygun bir yeniden yapılanma süreci başlatılmış, bu bağlamda Cevat Açıkalın Bakanlık Genel Sekreterliğine getirilmiş ve Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur, 11 Eylül'de istifa etmiş, istifası kabul edilen Baydur'dan yerine atanan Sarper için agreman talebi yapması istenmiştir.⁹ Bu sıralarda Başbakan Saraçoğlu, Feridun Cemal Erkin'e açık bulunan Moskova Büyükelçiliğinin hakkı olduğunu ancak "*zamanın nezaketi*" dolayısıyla kendisinden Ankara'da kalmasını istemiş ve Moskova'ya Basın-Yayın Genel Müdürü Selim Sarper Büyükelçi olarak gönderilmiştir.¹⁰

Selim Sarper'in Büyükelçi olarak atandığı günlerde Türkiye'ye yönelik Almanya ile ilişkilerin kesilmesine ve bunun gereklerine uygun hareket etmediği yönünde yapılan eleştirilerden¹¹ ve ABD tarafından Ruslara satılan 22 geminin

⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Satın Alınan Evrak (HSD), Ali Fnat Türkgeldi Evrakı*, Kutu:11, Gömlek:35; Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, Cilt 1, Hazırlayan: Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mayıs 2005, s. 26.

⁹ T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), Fon:571, Kutu:35521, Gömlek:139766, Sıra: 8, Tarih:11.09.1944.

¹⁰ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl. Anılar-Yorumlar*, 1.Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1987, s.145.

¹¹ Pravda'da çıkan bu haber ertesi gün Pravda'ya atfen diğer gazetelerde de yayınlanmış, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği bu haberin Moskova'daki resmi makamlar tarafından neşrettirilmiş olabileceği kanaatindedir: Bk. TDA, Fon: 571, Kutu: 35231, Gömlek: 18611, Sıra:295, Tarih: 6 Eylül 1944.

Boğazlardan Karadeniz'e geçirilmesi talepleri çerçevesinde İngiltere'nin tavassutuna müracaat edilmesinden kaynaklanan bir anlaşmazlık bulunmakta idi.¹² Selim Sarper bu kritik dönemde 29 Eylül 1944 tarihli bir kararname ile Moskova Büyükelçiliği'ne atandı.¹³ Kendisinin bu göreve getirilmesi için AGREMAN talep eden dönemin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Rağıp Baydur, Hariciye Birinci Komiser Muavini Andrey Yanuaryeviç Vişinskiy ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Almanya ile imzaladığı Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nın¹⁴ (18 Haziran 1941) Sovyet matbuatında Alman ordusunun sağ cenahını temine yönelik girişim olarak değerlendirilmesi gündeme gelmiştir.¹⁵ Benzer bir anlaşmanın Sovyetler Birliği tarafından da yapıldığını vurgulayan Baydur'a Vişinskiy, “*bizimkinin sebebi malum*” demekle yetinmiş ve Sovyet birliklerinin yenilgisinden dolayı Türkiye'de sevinenler bulunduğunu, [Hüseyin Emir] Erkilet¹⁶ ve Hüseyin Cahit'in¹⁷ yazılarıyla bayram ettiğini söylemiştir.¹⁸ Baydur'un veda için ziyaret ettiği Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Vyacheslav Mihailoviç Molotov da “*iki memleket arasında eski sıcaklığın bulunmadığını, zor günlerinde Türkiye'den dostane olmayan şeyler*” gördüklerini bildirerek Türk basınından şikâyet etmiştir.¹⁹

Sarper, 3 Kasım 1944 Cuma günü Molotov ile yaptığı görüşmede hükûmetinden aldığı talimat ile “*iki ülke arasında inkılabın başından beri mevcut olan geleneğe uygun sıkı dostluğu idame yolunda bütün gayretini sarf edeceğini*” açıkladı.²⁰ 6 Kasım 1944 Pazartesi günü öğleden sonra saat 13.00'da SSCB Prezidyum'u

¹² Umumi Kâtibin Yaptığı Mülakat Proseverbali, TDA, Fon: 571, Kutu: 68065, Gömlek: 297625, Sıra:67, Tarih: 2 Eylül 1944.

¹³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon:30-18-1-2 (Kararlar Daire Başkanlığı), Yer No: 106-66-10, Tarih: 29 Eylül 1944.

¹⁴ TDA, Fon: 501, Kutu: 32048, Gömlek: 126112, Sıra: 24, Tarih: 18 Haziran 1941; TDA, Fon: 501, Kutu: 32100, Gömlek: 126852, Sıra: 29, Tarih: 18 Haziran 1941.

¹⁵ TDA, Fon: 571, Kutu:35231, Gömlek: 138611, Sıra: 296, Tarih: 16 Eylül 1944, s. 2.

¹⁶ Eski Generallerden olan Hüseyin Emir Erkilet'in Cumhuriyet gazetesinde Almanları destekleyen ve hatta Türkiye'nin Almanya'nın safında Sovyetlere karşı savaşa girmesini isteyen yazıları kastedilmektedir. Dönem basını hakkında bk. Murat Güvenir, 2. *Dünya Savaşındaki Türk Basını*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1991.

¹⁷ TDA, Fon:571, Kutu:35231, Gömlek:138611, Sıra:297, Tarih:16.09.1944, s.1. Özellikle Hüseyin Cahit bu dönemde Anglo Sakson yanlısı yazıları ile ve birçok kişi ile yaşadığı polemiklerle öne çıkmaktadır. Dönem Basınının savaş hakkında tutumu için bakınız; Uğur Günay Yavuz, “II. Dünya Savaşı'nın Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde Temsil”, Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, Cilt 3, Sayı 11, Ocak 2016, s. 1-31.

¹⁸ TDA, Fon:571, Kutu: 35231, Gömlek: 138611, Sıra: 296, Tarih:16.09.1944, s. 3.

¹⁹ TDA, Fon:571, Kutu: 68065, Gömlek: 297625, Sıra: 50, Tarih:02.10.1945, s. 1-2.

²⁰ TDA, Fon:571, Kutu: 35231, Gömlek: 138611, Sıra: 66, Tarih: 4 Kasım 1944.

Başkanı Mihail İvanoviç Kalinin'e itimatnamesini takdim ederek resmen görevine başladı.²¹ Güven mektubunun sunulduğu mutat merasim sonrasında Kalinin ve Hariciye Komiserliği muavinlerinden Vladimir Georgiyeviç Dekanazov'la Sarper arasında gerçekleşen görüşmede, muhatabı "harpte çok sıkıntı çektiklerini ve tahribata uğradıklarını ve bunların Alman faşistlerinin tecavüzleri neticesinde olduğunu, özellikle Alman faşistlerini sempatische eden bitarafların da bu mesuliyette hisseleri bulunduğunu" ifade etti.²² Kalinin, "harp içinde Almanya'ya seyahat etmiş olan gazetecilerinizin makalelerini bizzat takip ettim, bu gazetelerin birçoğu bize karşı hasmane yazılarla doludur ve bu gün bu gazetelerin lisanında bir değişiklik varsa bu bizim kuvvetimizin tecellisinden sonra olmuştur" eleştirisinde bulunur. Sarper cevaben,

"Türk matbuatı içinde bir iki gazete Sovyetlere müsait olmayan neşriyatta bulundular ise bunun hiçbir suretle geniş Türk efkârı umumiyesinin inikâsı olmadığı gibi bu neviden yazıların Cumhuriyet hükümetince tasvip olmadığını ve gazetelerden birçoğunun mevzuatın müsaadesi nispetinde ceza gördüklerini, matbuat rejimimizin bundan fazlasına müsaadesi olmadığını, bununla beraber heyeti umumiye itibarıyla Sovyetlere dostane yazıların çok daha fazla olduğunu"

söyledikten sonra, Sovyet harekâtının Türkiye üzerindeki Alman tazyikini hafifletmiş olmasından sevinç ve memnuniyet duyduğunu ilave etti. Kalinin'in tereddüdünü gidermek düşüncesiyle "Cumhuriyet hükümetinin en hafif tabirle Sovyetlere karşı dostane ve korrek bir siyaset takip etmiş olduğunu" söyleyen Sarper'e Kalinin, "eski dostlarımızdan kara günlerimizde korrek olmaktan da fazla bir alaka bekledik" cevabını vermiştir.²³

11 Aralık'ta bu sıralarda Moskova'da bulunan Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Sergei Vinogradov Sarper'i ziyaret etmiş ve görüşmede yine Türk matbuatı gündeme gelmiştir. Sarper bu konunun "ikide birdé" gündeme gelmesinden şikâyetçi olması üzerine Vinogradov, "havayı düzeltmeye çalışmaktansa müspet bir şeyler yapmanın daha muvafık olacağını ve o vakit havanın kendi kendisine düzeleceğini", "Türkiye'nin yapacağı bir teklif olursa Sovyet hükümetinin bunu almağa ve

²¹ TDA, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 67, Tarih: 11 Haziran 1944, s. 1; TDA, Fon:571, Kutu: 35230, Gömlek: 138596, Sıra: 3, Tarih: 6 Kasım 1944, s. 1; T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.), İsmet İnönü Arşivi, T.C. Hariciye Vekâleti Protokol Dairesi Umum Müdürlüğü'nden Riyaseti Cumhur Umumi Kâtipliğine, Yer No:2/5-2, Fihrist No:3146-1, Tarih: 9.10.1944. Bazı çalışmalarda Sarper'in göreve başlangıç tarihi konusunda tahmin yürütülerek Aralık 1944 sonu gösterilmektedir ki yukarıda verilen belge durumun böyle olmadığını göstermektedir; bk. Akalın, agm., s. 10.

²² TDA, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 67, Tarih: 11 Haziran 1944, s. 2; TDA, Fon: 571, Kutu: 35230, Gömlek: 138596, Sıra: 3, Tarih :6 Kasım 1944, s. 2.

²³ TDA, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 67, Tarih: 11 Haziran 1944, s. 3.; TDA, Fon: 571, Kutu: 35230, Gömlek: 138596, Sıra:3, Tarih: 06 Kasım 1944, s. 3.

dinlemeye hazır olacağım” ifade etmiştir.²⁴ Dışişleri Bakanlığında Sarper’e verilen talimata bakılırsa bu tutum, Türkiye’nin “uzun zamandır işittiği ve hatta müspet bir yola girmek için bir takım teşebbüslere ve tekliflere sevk eden” bir girişim olarak değerlendirilmiş ve Sovyetlerin Türkiye ile ne gibi bir anlaşma yapmak istedikleri ve ne teklif edilmesini beklediklerinin teşhis edilmesi istenmiştir.²⁵

Sarper’in, Molotov ile yaptığı ilk mülakatta ve Moskova’daki temaslarında aldığı intiba; Ege seferi açılınca Rusların ve İngilizlerin Boğazlar yolu ile Sovyet Rusya’ya harp levazımata geçirilmek için izin istemelerinin muhtemel olduğu yönündedir. Sarper, Boğazlar rejiminin ticaret gemilerinin geçişine müsait olmakla beraber bu gemilerin muhafazası için harp gemilerinin refakat etmesinin öne sürülebileceğini belirterek bu durumda alınacak vaziyet hakkında talimat talep etmiştir.²⁶

Bu sıralarda Sovyet Rusya’ya gönderilecek harp levazımının Boğazlar’dan geçirileceği açıkça konuşulmakta ve hatta bu çerçevede Londra radyosundan yayınlar yapılmakta idi. Sarper, karşılaşması muhtemel sorulara, “geçiş keyfiyeti *Montreaux mukavelesi ahkâmının tatbikinden ibaret olmakla beraber, müttefiklerimize ve dostlarımıza bu defa daha kısa bir yoldan istifade imkânı açılmış bulunmasından dolayı memnun olduğumu*” yolunda karşılık vermeyi düşündüğünü ve memuriyetini ilgilendiren tafsilat var ise aydınlatılmasını talep etmiştir.²⁷ Konu hakkında Türkiye, radyo üzerinden şu genel açıklamayı yapmıştır:²⁸

“Montreaux Mukavenamesi mucibince serbestçe boğazlardan geçmek hakkına malik olan ticaret gemileri Akdeniz ve Ege’deki harbin tevlit ettiği durum dolayısıyla fiilen bu ahkâmdan faydalanamamakta idiler. Ege denizinin seyruşefere aşılmış olması yüzünden müttefik ticaret gemilerinin yeniden boğazlardan geçerek limanlarımıza gelebilmeleri ve dostumuz ve Karadeniz komşumuz Sovyet Rusya’ya gidebilmeleri de memnuniyet uyandıran bir keyfiyettir.”

²⁴ TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:66, Tarih:11.12.1944, s.2-3; Kamuran Gürün, Age, s.270-271.

²⁵ TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:65, Tarih:14.12.1944; Bazı kaynaklarda (Faik Ahmet Barutçu, Siyasi Hatıralar, Cilt 2, s.706) Sarper’in Stalin ile de görüştüğü bildirilmekle birlikte raporlarda bununla ilgili bir bilgiye ulaşılmadık.

²⁶ Moskova Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına şifre tel. TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:69, Tarih:13.12.1944. Bu konuda Çekoslovakya’nın Moskova Büyükelçisi ile Sarper arasında yapılan görüşmenin Sarper tarafından Ankara’ya ulaştırılan şifre tel için bk. TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:70, Tarih: 15.11.1944.

²⁷ TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:71, Tarih:15.01.1945.

²⁸ Dışişleri Bakanlığında Moskova Büyükelçiliğine şifre sureti. TDA, Fon:571, Kutu: 68095, Gömlek:298075, Sıra:65, Tarih:16.01.1945.

Selim Sarper göreve başlamasının üçüncü ayında Ankara'ya gönderdiği 27 Ocak 1945 tarihli rapor ile Molotov, Vişinskiy, Dekanozov, Solomon Aleksandr Lozovskiy, Maksim Maksimoviç Litvinov, İvan Mihailoviç Mayskiy, Sergey İvanoviç Kavtaradze ve Vinogradov gibi Sovyet Dışişleri'nin önde gelen kordiplomatik simalarıyla yaptığı görüşmelerinin neticelerini ve izlenimlerini aktarmıştır. Bu raporda Sarper,

“Ankara’da almış olduğu talimata uyarak ve temsil etmekte olduğu devletin şerefi ile kabili telif olan hudutlar ve ölçüler içerisinde, azami dost ve uysal görünerek sabırla ve dikkatle çalıştığını, Vinogradov’un da burada bulunmasından istifade ederek Sovyetlerin bizden ne beklediklerini anlamaya”

çalıştığını açıklar.²⁹ Sarper, Sovyetlerin Türkiye’ye karşı olan durumlarını genel olarak “*dostane*” olarak değerlendirmeye imkân bulunmadığını, “*correct ve nazîkâne*” olmakla beraber “*çekişen hatta soğuk*” olduğunu bildirmektedir.³⁰ Sarper’e göre bu tutumun nedeni, “*ileride Türkiye ile görüşecekleri zaman takip edecekleri harekette her türlü hürriyeti saklı tutmak*” içindir. Bu nedenle hiçbir taahhüt altına girmek istememektedirler. Rusya ile Almanya arasında hayat memat mücadelesinde Türkiye’nin hissen Almanya’nın yanında yer aldığını, şimdi de kendileri ile İngilizler arasında itilaf çıkmasını arzu ettiğini ve bunun gerçekleşmesi durumunda bu defa İngilizlerin tarafına geçeceğini zannetmektedirler.³¹ “*Bu tür fikirlerin ifadesine sadece yöneticiler arasında ve matbuatta değil balk ve ordu mensupları arasında da görüldüğünü*” ifade eden Sarper’in ilgili raporundan şu uzun tespitler kayda değer görülmektedir.

“...Sovyetler, bizimle olan münasebetlerini yeniden tanzim maksadıyla bir konuşma kapısı açmak üzere ve kâh cesaret verici avance’larda bulunmak suretiyle kâh hırçınlık ederek araştırmalar yaptılar, fakat asıl akıllarından geçirdiklerini ima ve ihsandan da bariz bir surette içtinap ettiler. Onlar, daha ziyade tekliflerin bizim tarafımızdan yapılmasını tahrik ettikten sonra bu tekliflerden beğendikleri üzerinde istedikleri miktarda durmak temayülünü gösteren bir vaziyet aldılar... bizimle esaslî bir konuşmaya koyulmak için zamanı henüz müsait bulmadılar.

Rusların bizden istedikleri ne olabilir? Ve bizimle ne şart altında konuşmayı umabilirler?”

sorularının cevaplanması gereğine işaret eden Sarper Boğazlar meselesinin ortaya atılabileceğini ifade ederek;³²

²⁹ TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:61, Tarih:27.01.1945, s.4.

³⁰ Aynı belge, s.1.

³¹ Agb, s. 2.

³² TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:61, Tarih:27.01.1945, s.7.

“...Başbakan'ın 1939'da Moskova'da buldukları sırada Ruslar mevzubahis ettikleri Boğazlar işini pek unutmuşa benzemiyorlar.³³ Fakat gerek bizim bu mevzuu konuşmak istemeyeceğimizi gerek münakaşanın İngilizleri kuşkulandıracağını hesap ettiklerinden dolayı olacak, bu noktaya avdet etmektense sıkıntıya düşürüp bizim tarafımızdan ileri sürülmesini istiyora benziyorlar. Fakat süratle inkişaf etmekte olan askeri vaziyet ve üçler konferansında siyasi vaziyet tebellür eder etmez bizi sıkıştırmaya başlayacaklarını”

bildirmektedir.

Dünyanın merakla beklediği ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında yapılacak konferansın toplanmak üzere olduğu, Sovyetler birliğinin Londra ve Washington Büyükelçilerinin Moskova'ya geldikleri bu günlerde, Vinogradov'un ikametini uzatmasını dikkati çekici bulan Sarper, Rusların, Türkiye'yi doğrudan doğruya ilgilendiren meseleleri bu defa açıkça ortaya koyacağı ihtimalini kuvvetli gördüğünü bildirmiş şu tespitlerde bulunmuştur:³⁴

“... siyasi askeri inisiyatif şimdiye kadar hemen tamamen Rusların elinde bulunmakla beraber, memleket içinde umumi bir bezginlik ve harp yorgunluğu da açıkça göze çarpmaktadır. Memleketin en mamur mıntıklarının harap olduğunu, insanca büyük zayıat verdiklerini ve içeride hayatın tahammülü çok zor bir hale geldiğini gizleyemiyorlar... Ancak cereyan eden belirtilerin harbin güdümü üzerinde büyük tesiri olacağına hükmetmek hata olur.

... bizim için eski hudut hadiselerinden mütevellit muallak meseleler gibi ihtilaf mevzularını hallettikten sonra intizarda kalmaktan başka şimdilik yapılabilecek bir şey olmadığı kanaatindeyim. Ruslarla münasebetlerimizi dostane gibi telakki etmek hususundaki bir taraflı gayretlerin bir tezahürat halini almasının da netice üzerinde müspet bir tesiri olacağına, bu günkü şartlar altında inanmamaktayım. Sovyetlerle aramızda mevcut ve halen tezakür olunacak Dostluk ve Bitaraflık muahedesi ile mülhakı protokolün inkıza tarihi olan 7 Kasım tarihinden altı ay evvel, yani 7 Mayıs 1945 tarihinde fesih ihbarında bulunmaları beklenebilir. O tarihe kadar da vaziyet hayli inkişaf etmiş olacaktır. Hadiselerin seyirindeki sürat bu hesap karşısında bozulmazsa

³³ Sovyetler Birliğinin daveti üzerine Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Cevat Açıkalın, Feridun Cemal Erkin ve Abdullah Zeki Polar'dan oluşan Türk heyeti ile Rusya arasında yapılan karşılıklı yardım anlaşması müzakerelerinde Rus temsilciler Boğazlar rejiminde bir takım tadilatın yapılmasını ve bunu yardımlaşma paktına bağlamak istemişler ancak Saraçoğlu'nun şiddetli itirazı üzerine iki meseleyi birbirinden ayırmayı kabul etmişler idi. Bu konuda hakkında, Türk Diplomatik Arşivinde “Bay Saraçoğlu'nun 1939 Moskova Müzakereleri” başlıklı, mahrem ve oldukça önemli bir dosya bulunmaktadır. Bk. *TD4*, Fon Kodu: 571, Kutu:68140, Gömlek:298449, Sıra:3, Tarih: 01.01.1939 (?). Ayrıca bk. Gürbüz Arslan, *Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2017, s.115-127.

³⁴ Aynı yer.

Ruslar ile konuşmak için normal zaman fesih ihbarı sıralarında olabilir. Meğerki Sovyetler Ankara konuşmalarının inkıtama sebep olan fikirlerini değiştirerek muahedeyi daha evvel temdide mütemayil olalar.”

Sovyet arşivleri üzerinde yapılan çalışmalara bakılırsa Sovyet yönetiminin gerçekten bu sıralarda Boğazlar ve geleceği konusunda bazı raporlar hazırladıkları görülmektedir.³⁵ Nitekim 15 Kasım 1944 Litvinov Raporu - Montrö Sözleşmesini tartışmaya açılması ve Japonya'nın konvansiyon çıkarılmasını savunur- ve 15 Ocak 1945 A. Miller Raporu - yalnızca Türkiye'nin değil, tüm Karadeniz'in güvenlik çıkarılarının tanınmasını içermektedir- incelendiğinde “Boğazlar'ın ortak savunulması” gibi teklifler hazırlandığı görülür.

Selim Sarper'in Raporlarında Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın Feshi

Sarper, 1945 Ocak ayı sonunda “*memuriyetine ait bazı işlerin tanzimine muhabere ile imkân bulamadığı*” gerekçesi ile ve kısa bir süreliğine Ankara'ya gelme isteğini Bakanlığa bildirmişti.³⁶ Dışişleri Bakanlığı 19 Şubat'ta Sarper'e verdiği talimatta Molotov'u ziyaret etmesini, Yalta görüşmelerinin siyasi ve bilhassa Balkanlara ilişkin safhası hakkında bilgi edinmesini istemiştir.³⁷ Sarper'in, Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilanından bir gün sonra görüştüğü Molotov, “*Boğazlar meselesinin Yalta konferansında gündeme geldiğini fakat bu noktada muayyen bir karara varılmadığını zira Sovyet hükümetinin konferansa bir proje sunmadığını*” bildirmiştir.³⁸ Sarper,

“Boğazlar meselesi herhangi bir devletten evvel Türkiye'nin yüksek menfaatlerini alakalandıran bir meseledir. Sovyet hükümeti de kendisini Türkiye'den sonra gelen bir alakadar olarak telakki etse bile Boğazlar rejimini tanzim eden muahede beynelmilel bir akittir” cevabını vermiştir.³⁹

³⁵ Cemil Hasanlı, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1953)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s. 119-125.

³⁶ Moskova Büyükelçisi Sarper'den Hariciye Vekâletine şifre tel. *TDA*, Fon: 571, Kutu: 35521, Gömlek: 139763, Sıra: 1, Tarih: 29 Ocak 1945; Dikerdem Sarper'i Ankara'ya çağırmanın İnönü olduğunu iddia etmektedir. Bk; Dikerdem, *Age*, s.540. Edward Weisband'da Sarper ile yaptığı kişisel görüşmeye dayanarak Sarper'in istişarelerde bulunmak için Ankara'ya çağırıldığını ifade etmektedir; bk. Edward Weisband, *Turkish Foreign Policy 1943-1945. Small State Diplomacy And Great Power Politics*, Princeton University Press 1973, s.306.

³⁷ Hariciye Vekâletinden Moskova Büyükelçiliğine şifre tel. *TDA*, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 59, Tarih:19 Nisan 1945(?). Arşiv tarafından belgeye bu tarih düşülmekle birlikte kullanılan belgeye yer alan tarih 19 Şubat 1945'dir ve doğru olan da bu tarihtir.

³⁸ *TDA*, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 57, Tarih:26 Ocak 1945, s. 2.

³⁹ Aynı belge; Ayrıca bk., *Türkiye'nin Dış Politikasında 50 Yıl. İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Ankara, 1973, s. 245.

Yalta Konferansı kararı gereği Türkiye'ye, Birleşmiş Milletler'e üye olabilmesi için 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesi gerektiği bildirilmiş⁴⁰ ve Türkiye 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir.⁴¹ Bu gelişmenin hemen ertesinde Sarper, Molotov ile görüşerek,

“23 Şubat tarihli TBMM'nin aldığı kararın Cumhuriyet hükümetinin harbin başından beri takip edegeldiği siyasetin tabii bir neticesi olduğunu ve bu siyasetle en zor zamanlarında müttefiklere ve bilhassa Sovyet Rusya'ya faydalı yardımlarda bulunmuş olmamızdan sevinç duyduğunu” belirtmiştir. Molotov Sarper'i tebrik ederek “şimdi artık yeni bir safha açıldı” demiştir.⁴²

Sarper, Kavtaredze ile yaptığı bir görüşmede, yakında kısa bir süreliğine Ankara'ya gideceğini, bu nedenle müsait olması durumunda Molotov ile vedalaşmak istediğini bildirmişti.⁴³ 19 Mart 1945'te Hariciye Komiserliği'nden Türk Büyükelçiliğine telefon edilerek saat 16.00'da Sarper'i beklediği bilgisi gelmiş ve böylece Türk Sovyet ilişkileri tarihinin en önemli görüşmelerinden biri gerçekleşmiştir. Molotov, Sarper'e “sizinle esasen bir mesele hakkında görüşmek istiyordum. Fakat bu görüşmeyi biraz geç yapmak tasavvurunda idim. Seyahatiniz dolayısıyla bunu tacilde fayda gördüm. Sovyet hükümeti namına şu tebliği yapıyorum” demiş ve şöyle devam etmiştir:⁴⁴

“Sovyet Hükümeti, Sovyetler İttihadı ile Türkiye arasındaki dostane münasebetlerin idamesi içinde 17 Aralık 1925 senesinde aktedilen Türk Sovyet Muahedesinin kıymetini takdir etmekle beraber bahusus İkinci Dünya Harbi esnasında vukua gelen derin değişiklikler münasebetiyle işbu muahedenin artık yeni şartlara uymadığını ve ciddi bir surette iyileştirilmeğe muhtaç olduğu lüzumunu müşahade etmektedir. Yukarıdaki maruzata binaen Sovyet Hükümeti mezkûr muahedenin ve merbutlarının feshi şeklini tespit eden 7 Kasım 1935 Protokolü ahkâmı mucibince işbu muahedeyi feshetmek arzusunda bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine beyan eyler.”

⁴⁰ Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası, (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara, 1983, s.138.

⁴¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 7, Cilt 15, s.126-130. Savaş ilamının CHP Genel Sekreterliği tarafından taşra teşkilatına gerekçeleriyle birlikte duyurulduğu görülmektedir; bk. *BCA*, Fon Kodu:490-1-0-0 (Cumhuriyet Halk Partisi), Yer No:5-26-7, Tarih:14 Mart 1945.

⁴² *TDA*, Fon Kodu: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 56, Tarih:26 Ocak 1945.

⁴³ *TDA*, Fon Kodu :571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 51, Tarih: 20 Mart.1945, s.1.

⁴⁴ Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'den Hariciye Vekâletine Mahrem ve Zata Mahsus şifreli tel, *TDA*, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 51, s.2, Tarih:20 Mart 1945; tebliğin Fransızca nüshası, *TDA*, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek: 298075, Sıra:1, Tarih:19.03.1945; *TDA*, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 48, Tarih: 24 Mart 1945; Türkçe ve Fransızca fesih deklarasyonu metni için ayrıca bk. *TDA*, Fon:571, Kutu:35313, Gömlek:138762, Sıra: 2, Tarih: 19 Mart 1945; *TDA*, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 2; *İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, s. 250.

Deklarasyonu tebellüğ ettiğini bildiren Sarper, bunu Hükûmetine derhal bildireceğini, “*fesih ihbarında bulunulan muahedenin yerine iki memleket arasındaki münasebetlerin tanzimi bakımından ikame etmeyi düşündükleri muahedenin budutu esasıyesî hakkında kendisinin bilgilendirip bilgilendirilmeyeceğini*” sorması karşısında Molotov,

“... evvelimde Cumhuriyet Hükûmetinin fesih ihbarına muttali olduktan sonra bu muahedeyi başka bir anlaşma ile ikame etmek arzusunun izhar etmesi gerektiğini ve umumi olarak 20 yıl evvel aktedilmiş olan bu muahedenin, bilhassa İkinci Dünya Harbinden sonra hasıl [olan] vaziyete uygun olmadığına Cumhuriyet Hükûmetince takdir edileceğini” umduğunu söylemekle yetinmiştir.⁴⁵

Ajanslar aracılığıyla tüm dünyaya duyurulan⁴⁶ fesih deklarasyonu hakkında bazı büyükelçiliklerden açıklama talebi⁴⁷ gelmesi üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı, durumu Londra, Paris, Atina, Washington Büyükelçiliklerini ve Sofya Elçiliğini bir bilgi notuyla haberdar etti.⁴⁸

Daha önce varılan karar gereği Sarper 25 Mart'ta yanında kızı ve Basın Ataşesi Memduh Tezel olduğu halde⁴⁹ Moskova'dan ayrılarak Tiflis, Leninakan, Kars, Erzurum üzerinden 4 Nisan'da Ankara'ya geldi.⁵⁰ Sarper'in hükûmeti bilgilendirmesinin hemen ardından Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile görüşerek, “*Türk Sovyet dostluğuna büyük hizmetleri dokunmuş olan 17.12.1925 anlaşmasının kıymetini tebarüz ettirmek istediğini ve Sovyetler Birliği Hükûmeti tarafından izhar olunan fesih arzusunun kaydedildiğini*” bildirmiş ve Sovyet Hükûmetinin “*iki tarafın bu günkü menfaatlerine daha uygun ve ciddi tadilatı ihtiva eden bir akid ikamesi hususundaki telkinâtını kabul ettiklerini*” ifade etmiştir.⁵¹

⁴⁵ TDA, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 51, Tarih:20 Mart 1945, s. 3.; Sovyetlerin talepleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 276-290; Cemil Hasanlı, *age.*, s. 133-138.

⁴⁶ Anlaşmanın feshi konusunda Avrupa basınında birçok haber görülmekle birlikte derli toplu birkaç haberin bir arada verildiği şu belge dikkat çekicidir; Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra: 50, Tarih: 21.03.1945.

⁴⁷ TDA, Fon:571, Kutu:35313, Gömlek:138762, Sıra:1, Tarih:22.03.1945.

⁴⁸ TDA, Fon:571, Kutu:680095, Gömlek:298075, Sıra:46, Tarih:21.03.1945.

⁴⁹ TDA, Fon:571, Kutu:35521, Gömlek:139761, Sıra:45, Tarih:25.03.1945.

⁵⁰ TDA, Fon:571, Kutu:35521, Gömlek:139761, Sıra:46, Tarih:25.03.1945(?).Vakit gazetesi Sarper'in 3 Nisan'da geldiğini bildirmektedir; bk. Vakit, 4 Nisan 1945, s.1.

⁵¹ TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:35, Tarih:04.04.1945; Türk Diplomatik Arşivi, Fon:571, Kutu: 68095, Gömlek:298075, Sıra:2, Tarih:13.06.1945; ayrıca bk. Mehmet Saray, *Sovyet Tebdidi karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi*, III. Cumburbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s.71-72.

Öte yandan İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Maurice Peterson Dışişleri Bakanlığına davet edilerek kendisine Sovyetler Birliğinin dostluk anlaşmasını fesih arzusunda olduklarını resmen bildirdiklerini ve Türk Sovyet ilişkilerinin “ıslahı”nın öteden beri İngiliz Hükûmeti'nce de arzu edilen bir gaye olduğu, bu günkü şartlara uygun yeni bir anlaşma yapılması konusundaki Sovyet telkininden kaçınmak mümkün olmayacağına göre Türkiye'nin bu teklif çerçevesinde hareket etme düşüncesinde olduğu bildirilmiş,⁵² benzer girişimin Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı nezdinde de yapılması talimatı Türkiye Londra Büyükelçiliğine verilmiştir.⁵³ Bu bağlamda Londra'da bulunan Cevat Açıkalın ve Büyükelçi Ruşen Eşref Üneydin Eden ile görüşmüşler ve ondan şu telkinleri almışlardır:⁵⁴

“1-Ruslarla görüşmek doğrudur. 2-Yeni anlaşma konusu iki memleketin çıkarına olacak şekilde gerçekleştirilmeli. 3-Müzakereler esnasında Ruslar Boğazlar meselesini gündeme getirecek olurlarsa “*meselenin yalnız iki memleketi değil daha fazla memleketi ilgilendiren bir konu olduğu*” söylenmeli. 4-Yardım talep edildiğinde İngiltere bunu yapmaktan bahtiyarlık duyacaktır.”

Yine bu çerçevede Sarper, ABD Ankara maslahatgüzarı Packer⁵⁵ ile yaptığı görüşmede, Sovyetlerin Türk toprakları üzerinde herhangi bir iddiada bulunma niyetinde olmadığına inandığını ancak çok taraflı olduğunu vurguladığı Montreaux Sözleşmesi'nin revize edilmesi için baskı yapacaklarını muhtemel gördüğünü söylemiştir.⁵⁶ Sarper, 21 Nisan'da Vinogradov'a mukavelenin feshini “*münasebetlerin inkişafına hadim olacak bir ıslah ve tadil arzusunun ifadesi*”⁵⁷ olarak değerlendirdiğini, *tarafları bağlamayan bir hazırlık olmak üzere “şabsen”* Vinogradov ile konuşmaya yetkili olduğunu ve hükûmetince memur edildiğini bildirmiş, muhatabından durumun hükûmetine aktarılacağı cevabını almıştır.⁵⁸

⁵² TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:45, s.1, Tarih:22.03.1945.

⁵³ agb.,s. 2.

⁵⁴ Londra Büyükelçisi Cevat Açıkalın ve Eşref Üneydin'in Eden ile Türk Sovyet ve İngiltere ilişkileri üzerine yaptıkları görüşme raporu. TDA, Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra :37 ve Sıra 38, Tarih: 28 Mart 1945 ve 30 Mart 1945.

⁵⁵ ABD Büyükelçisi Laurence A.Stainhart'ın Amerika'ya gitmesi üzerine yerine vekâleten Başkâtip M.Earl L.Packer bakmakta idi. Bk. TDA, Fon: 502, Kutu: 23630, Gömlek: 102815, Sıra: 16, Tarih: 02 Nisan 1945; TDA, Fon: 502, Kutu: 23630, Gömlek: 102869, Sıra: 1, Tarih: 02 Nisan 1945.

⁵⁶ Türkiye'deki Maslahatgüzar M.Earl L.Packer'dan Dışişleri Bakanı'na 28 Nisan 1945 tarihli tel, The Foreign Relations of The United States (FRUS), Diplomatic Papers, 1945, The Near East And Africa, Volume VIII, United States Government Printing Office, Washington, 1969, s.1233.

⁵⁷ TDA, Fon: 571 Kutu: 35230 Gömlek: 138597, Sıra: 6, Tarih: 22 Nisan 1945, s.2; Fon: 571, Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 26, Tarih: 22 Nisan 1945.

⁵⁸ Agb.s. 3.

Birleşmiş Milletlerin kuruluş süreci çerçevesinde San Francisco’da bulunan Dışişleri Bakanı Hasan Saka, aynı sebeple orada bulunan Molotov’un bu konu etrafında bir temas araması ihtimaline binaen bilgilendirilmiştir.⁵⁹ Saka, Molotov ile yaptığı görüşmelerde, Sovyetlerin feshi gerekli kılan sebeplerde Türkiye’nin de mutabık olup olmadığını öğrenmek istedikleri, yapacakları teklifin iki devlet arasında değil daha şümüllü bir mahiyeti haiz bulunacakları kanaatine varmıştır.⁶⁰ Mayıs başında Sarper ve Vinogradov arasında yapılan ve iki devlet arasındaki ilişkilerin geleceği ve bu konuda Sovyetlerden bir talep olup olmadığına dair görüşmelerde bir sonuç alınmamıştır.⁶¹ 5 Mayıs’ta Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Esat Sümer, Sarper ve Vinogradov için verdiği yemekte yapılan görüşmeler umumi mahiyette kalmış ve bir netice elde edilememiştir.

21 Mayıs 1945’te Vinogradov ile görüşen Sarper, kişisel görüşüldüğüne göre kapalı sondajlar yapmaktan bir şey çıkmayacağını, açık görüşülmesinden kastedilenin Montreaux sözleşmesi mi olduğu sorusuna “evet” cevabını alınca, çok taraflı bir sözleşmeyi ele almanın zor olduğunu belirtmiştir. Vinogradov Sovyetler için önemli olanın güvenlik sorunu olduğunu söylemiştir. Sarper, Montreaux konusu gündeme geldiği zaman muhatabına bunun İngilizlerle Sovyetlerin arasını açıp açmayacağını sormuş, “İngilizlerle aralarında anlaşmazlık olmadığı ve olamayacağı” cevabını almıştır.⁶² Moskova’ya dönmeden hemen önce ABD Ankara maslahatgüzarı Packer ile bir kez daha görüşen Sarper, Ankara’ya gelişinden bu yana Ruslarla bazı görüşmeler yapıldığını ve yeni bir Türk-Sovyet anlaşması konusunda kesin bir sonuca varılmadığını bildirerek, Türkiye’nin 1939’da Rusya ve Almanya’nın talepleri karşısında dimdik ayakta durduğunu ve artık zorlanamayacağını, Rusya’nın herhangi bir baskı girişiminde bulunmasının da pek mümkün olmadığını söylemiştir.⁶³

⁵⁹ TDA, Fon Kodu: 571 Kutu: 68095, Gömlek: 298075, Sıra: 26, Tarih: 22 Nisan 1945, s. 4.

⁶⁰ San Francisco heyet-i Murahhasından Dışişleri Bakanlığına şifre tel. TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:19, Tarih:08.05.1945, s.2-3.

⁶¹ Dışişleri’nden San Francisco Konferansı Türk Delegesi Başkanı Hasan Saka’ya şifre tel. TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:21, Tarih:06.05.1945.

⁶² *İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, s.255-259; Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri*, s. 279-280. Nihat Erim, bu görüşmelerde Sarper’in çok acemice hareket ettiğini, Vinogradov ile yaptığı görüşmelerde Ruslardan korktuğumuz ve her ne pahasına olursa olsun onlarla yeni bir anlaşma, bir ittifak yapmaya hazır olduğumuz hissini vermekle suçlar. Bk. *Günlükler, Cilt 1*, s. 40.

⁶³ Türkiye’deki Maslahatgüzar Packer’dan Dışişleri Bakanı’na 22 Mayıs 1945 tarihli tel, FRUS,1945, The Near East And Africa, Volume VIII, Belge: 1195, s.1234.

Yeni Bir Antlaşma Arayışı ve Sovyet Talepleri

1945 Mart ayından beri Sovyetler, Türkiye'ye karşı Bulgaristan ve Kafkaslar'da kuvvet yığarak ve basın organlarında sürekli Türkiye aleyhine yayın yaparak yoğun sınırlar harbi uyguluyorlardı. Bu şartlar altında Türkiye'de altı hafta kalmış olan Sarper 31 Mayıs'ta Moskova'ya varmıştır. Sarper Ankara'da iken yeni bir anlaşma hakkında kendisine bizzat Başbakan Saraçoğlu tarafından uzun bir talimat verilmişti. Buna göre;⁶⁴

“1-Dostluk muahedесinin feshini arzu ettiklerini ve bu muahedeyi ciddi surette iyileştirmenin lüzumunu bildiren Sovyet tebliğine verdiğimiz cevapta muahedeyi iyileştirmeyi kabul eylediğimizi bildirmiştik. Bunu tahakkuk ettirmek için Sovyetlerle bir ittifak muahedesi aktetmeye kadar ilerlemeye prensip itibarıyla Cumhuriyet Hükümeti mütemayildir.

2- Beynelmül bir akid olması dolayısıyla Montreaux muahedenin tadilini iki taraflı olarak ele almamız hukuken mümkün olmadığı gibi siyaseten de İngiliz-Sovyet ve Türk-İngiliz münasebetleri üzerinde yapacağı fena tesir bakımından hatalı olur.

3- Sovyetlerin Karadeniz'in emniyeti meselesi üzerinde hassasiyet göstermekte olmaları dolayısıyla biz de anlayışla hareket ederek onların bu endişelerini bertaraf ve bize karşı itimatlarını takviye etmek üzere prensiplerini görüşmeye salâhiyetli olduğunuz ittifak muahedесine, Karadeniz emniyeti mevzuunda “bir harp halinde Türk ülkesinden Sovyetlere düşman kara ve deniz kuvvetlerinin geçmesine müsaade edilmeyeceğine dair bir hüküm konmasını” telkin edebilirsiniz.

4-Harp halinde Sovyet deniz kuvvetlerinin Akdeniz'e çıkması meselesini, Montreaux Muahedесinin bize bırakmış olduğu takdir hakkını müttefikimiz olan İngiltere'nin aleyhine kullanmamak suretiyle Karadeniz'e girişi menedeceğimize mukabil bir muvazene tesisinin imkânları etrafında araştırmalar yapmanız muvafıktır.”

Türkiye'den Moskova'ya dönen Sarper verilen talimat çerçevesinde Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov ile 7 Haziran 1945'te görüşmüştür. Molotov'a göre, bir ittifak anlaşması yapılmasından önce iki memleket arasında “pürüzlü sorunların” çözümlenmesi gerekir. Kendisine göre birinci sorun, “*Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 1921 tarihli muahedenin ihdas etmiş olduğu durumdur... Evvel emirde bu meseleyi düzeltmek lazımdır*”. Sarper, bu sözlerle Türkiye'nin doğu hudutlarında bazı değişiklikler yapılmasını mı kastettiğini sorması üzerine Molotov “*evet... baksızlıkların tamirini kastediyorum*” demiştir. Sarper, Ankara'dan buraya gelirken büyük ümitlerle geldiğini fakat şu anda bu ümitlerini kaybetmek üzere olduğunu, hiçbir Türk Hükümetinin böyle bir teklifi kamuoyuna anlatamayacağını, Sovyetlerin ne istenen küçük toprağa ne de oradaki nüfusa

⁶⁴ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s.262-263; Kamuran Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri*, s.282-283.

ihtiyaçları bulunduğunu, bu arzunun tahakkuku için hiçbir ihtimal olmadığını, bu nedenle konuşmaya devam etmek istemediğini bildirerek Molotov'dan müsaade istemiştir.⁶⁵

Ancak Molotov, ikinci mesele olarak değerlendirdiği “Boğazlar meselesinde 200 milyonluk bir kitlenin Türkiye'nin iradesine tâbi bulunduğunu, Boğazları müdafaa hususunda Türkiye'nin ehliyet ve imkânlarından emin olmadıklarını” ifade etmiştir. Sarper, “eğer Türkiye'nin müdafaa imkânlarından, imkânsızlıklarından çıkarılan netice Boğazlar'da Sovyetlere üs verilmesi meselesi ise bunun mevzu bahis dahi olamayacağını, bu iki mesele bertaraf edilmeden görüşmelerden fayda ummadığı” fikrinde ısrar etmesine rağmen Molotov, uzun uzadıya birtakım tereddütler sıralamış ve müdafaa imkânları mevzuunda Türkiye'nin ne gibi teminat vereceğini veya emniyeti hangi şekilde ve tarzda temin edeceğini öğrenmek istemiştir. Sarper, “icap ederse Boğazları müdafaa etmekle bunu temin edeceklerini şayet imkânlarımızı dar görüyor iseniz ve sizden talep edersek bize silah ve malzeme satarsınız, bu surette imkânları takviye ederiz” demekle yetinmiştir.

Molotov'un üzerinde durduğu üçüncü nokta, “ittifak antlaşması görüşmeleri ile eşzamanlı olarak Montreaux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi için görüşmeler yapılması” talebi olmuştur.⁶⁶ Sarper, bundan hiçbir fayda beklemediğini, İngiltere'nin şüphesini çekmenin ne Türkiye'nin ne de Sovyetlerin yararına olacağını açıklamakla yetinmiştir.

Sarper, bir proje hazırlanması ve maddelerin teker teker görüşülmesi üzerinde dururken Molotov önceliğin, taraflar arasında yukarıda değinilen pürüzlerin çözümlenmesine verilmesini savunmaktadır. Sarper'in Ankara'ya bildirdiğine göre kendisi, Sovyetlerin arazi değişimi üzerinde ısrarla duracaklarını sanmadığını, esasen bunun diğer noktalardan taviz koparmak adına ileri sürüldüğü kanaatinde. Sovyetler, Boğazlarda üs konusunda ısrar edecekler gibi görünüyorsa da bir savaşta Karadeniz'in güvenliği bakımından Boğazların ortak savunması gibi somut teminat sözleriyle tanımlanabilecek bir formüle dönebilirler. Selim Sarper'in Dışişleri Bakanlığı Kâtibi Umumiliği döneminde onunla çalışan Güner Öztekin anılarına göre Sarper, Molotov tarafından kendisine iletilen bu notayı kabul etmediğini, ortamın gerginleşmesi üzerine veda edip ayrıldığını, durumu Ankara'ya bildirdiğini aktarmaktadır.⁶⁷

⁶⁵ Onur İşçi, *Turkey and the Soviet Union During World War II: Diplomacy, Discord and International Relations*, I.B. TAURIS, London, 2020, s.171. Yazar çalışmasında TD'Aya atf yaparak Molotov-Sarper görüşmesine ilişkin Sarper'in gönderdiği iki rapordan bahsetmekle birlikte açılan arşiv kayıtlarında ve müracaat ettiğimiz Cumhurbaşkanlığı Arşivinde bu rapora ulaşamadık.

⁶⁶ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s.253.

⁶⁷ Güner Öztekin, *Evvel Zaman İçinde Hatıralar*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2021, s.13.

Sarper'in görüşme hakkındaki raporunun alınması üzerine konu Kabinede görüşülmüş ve aynı gün, yani 12 Haziran'da Sarper'e benimsediği tutumun onaylandığını belirten bir telgraf gönderilmiş⁶⁸ ve Türk Hükûmeti'nin, Rusya'nın dostluk antlaşmasını feshettiği sırada ileri sürdüğü antlaşmayı değiştirme ve geliştirme çabası temelinde Rusya ile konuşmaya her zaman hazır olduğu bilgisi verilmiştir. Sarper'e Ankara'dan yeni bir talimat iletilerek, "yeni bir antlaşma müinasebetiyle tarafımızdan arazi terkî, üs verilmesi gibi talepler müzakere konusu olması kabul edilemez, milletlerarası muabede olan Montreaux antlaşmasının sadece iki devlet arasında tadilini istihdaf edecek konuşmalar hiçbir netice veremez" denilmiştir.⁶⁹

Bu şartlar dâhilinde Sarper-Molotov görüşmesinin ikincisi 18 Haziran 1945 gerçekleşmiş, bu görüşmeler esnasında da Sovyetler, feshedilen anlaşma yerine bir diğerinin ikamesi için Türkiye'den egemenlik hakları ile "kabili telif" görülemeyecek birtakım şartlar ileri sürmüştür.⁷⁰ Molotov bu görüşmede, Sovyet Cumhuriyetleri'nin "büyük ve kuvvetli bir memleket" olduğunu, fakat "küçük" Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri'nin haklarını feda hususunda bunun bir sebep teşkil edemeyeceğini bildirmiştir.⁷¹ Bu sözler Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye iadesini talep etmek olarak değerlendirilmektedir.⁷² Sarper'in durumu Ankara'ya

⁶⁸ ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Wilson'dan Dışişleri Bakan Vekili'ne 18 Haziran 1945 tarihli tel, The Foreign Relations of the United States (FRUS), Diplomatic Papers, The Conference Of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume I, United States Government Printing Office, Washington, 1960, s.1020; Metin Toker, Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu, Akis Yayınları, Ankara, 1971, s.42-43; Suat Hayri Ürgüplü İsmet Paşa'nın Sarper'in teklifi derhal reddetmeyip Ankara'ya göndermesine çok kızdığını belirtir. Bk. Oktay Ekşi, Age, s.44.

⁶⁹ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s.267. Görüşmenin ABD arşivine yansıyan bir versiyonu için bakınız; ABD'nin Birleşik Krallık Büyükelçisi Winant'tan Dışişleri Bakan'na 14 Haziran 1945 tarihli tel, FRUS, 1945, The Near East And Africa, Volume VIII, s.1235. Sovyetler Birliğinin Boğazlar ve Kafkasya üzerindeki iddialarını Türkiye'ye bildireceğine dair ilk istihbarat 1940 gibi erken bir tarihte Berlin Büyükelçisi Gerede tarafından alınmış ve Ankara'ya iletilmiştir. Berlin Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına. TDA, Fon:571, Kutu:35231, Gömlek:138611, Sıra:259, Tarih:23.08.1940.

⁷⁰ TDA, Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075, Sıra:52, Tarih:21.03.1945; FRUS, The Conference Of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume I, s.1020-1021.

⁷¹ Dışişleri Bakanlığından Büyükelçilik ve Elçiliklere şifreli tamim. TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra:15, Tarih:09.04.1946; İkinci Dünya Savaşı Yılları, s.272.

⁷² Dışişleri Bakanlığından Moskova Büyükelçiliğine açık tel, TDA, Fon:571, Kutu:68149, Gömlek:297467, Sıra:141, Tarih:28.06.1945; FRUS, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Document 683, s. 118-119; Cemil Hasanlı, age, s. 140 ve 150-151; Feridun Cemal Erkin, Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara, 1968, 257-264; Edward Weisband, Turkish Foreign Policy 1943-1945, s.315; Toker, age, s.25-29; Bazı çalışmalarda Sovyet talepleri arasında, Türkiye'den "daha demokratik ve temsili bir hükümet kurulması" gibi talepler de bulunmaktadır. Bk. George Kirk, Survey of International Affairs; The Middle East 1945-1950. Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, London 1954, s.21. Yine ABD arşivlerine bakılırsa bir Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilisi, Molotov'un Moskova'daki Türk Büyükelçisine, diğer üçünü gereksiz

bildirmesi üzerine kendisine “*Molotov’u gör, Ankara’nın bu teklifleri kesin olarak reddettiğini bildir ve bir daha böyle bir mevzuyla temas edecek olurlarsa her çeşit konuşmayı kes*” talimatı verilmiştir.⁷³

Molotov-Sarper görüşmesinde Sovyetlerin önceki görüşlerindeki ısrarını sürdürmesi Ankara’da olumsuz bir gelişme olarak değerlendirilmiş ve Ankara’daki ABD ve İngiliz Büyükelçiliklerine durum açıklanıp bir danışma süreci başlatılmıştır.⁷⁴ İngiliz Büyükelçisi Türkiye’nin Sarper’e göndereceği talimatta yer alan Montreaux mukavelesinin “*mümkün devletlerle görüşülmesi*” telkinine itiraz etmiş ve “*alakadar devletler*” tabirinin konularak tadil müzakerelerine Amerika’nın da katılmasını istemiştir.⁷⁵ Nitekim aynı görüşü ABD’nin Ankara Büyükelçisi Wilson’da 20 Haziran’da hükûmetine gönderdiği telgrafta⁷⁶ “*İngiltere hükûmetinin Türkiye’nin kararını doğru bulduğunu, Türkiye tamamen olumsuz bir karşılık yerine Moskova’ya Montreaux Sözleşmesinin değiştirilmesini ikili yerine, örneğin Amerika, İngiltere ve Yunanistan’ın katılımıyla beşli olarak*” görüşmeyi önermesi ile paylaştığı görülmektedir.

Bu günlerde Vinogradov Yunanistan’ın Ankara Büyükelçisi R. Raphael ile yaptığı bir görüşmede “*küçük bir mesele*” olarak değerlendirdiği Kars ve Ardahan konusunu üç müttefik devletin kendi aralarında halletmeleri durumunda Türkiye’nin savaşıp savaşmayacağını sormuş ve “*Kars Ardahan meselesinin teahhüre tabammülü olmadığını, çabucak halledilmesi lazım gelen işlerden olduğunu*” bildirmiştir.⁷⁷ Sarper’in ikinci görüşme raporunun Ankara’ya ulaştığı gün,⁷⁸ Sovyet Büyükelçisi

kılabilecek dördüncü bir talebinin daha olduğunu söylemiştir. Yetkili, bu dördüncü talebin, İngiliz-Türk ittifakının sonlandırılması ya da Türk hükûmetinin Bulgaristan ve Romanya hükûmetleri gibi “yeniden yönlendirilebilmesi” için Türk siyasi rejiminin “değiştirilmesi” olabileceğine inanyor. ABD’nin Birleşik Karalık’taki Büyükelçisi Winant’tan Dışişleri Bakanı’na 18 Haziran 1945 tarihli tel, *FRUS Diplomatic Papers, 1945, The Near East And Africa, Volume VIII.*, s.1235.1236.

⁷³ Dışişleri Bakanlığından Büyükelçilik ve Elçiliklere şifreli tamim. *TDA*, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra 15, Tarih:09.04.1946.

⁷⁴ Bu sürecin görüşmeleri kısmen eksik bir şekilde *BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı*, Kutu:17, Gömlek:19’da vardır. Ancak tasnif esnasında 1936 yılı Montreux Müzakeresi olarak sınıflandırılmış ise de 1945 yılı 21-23 Haziran’ında yapılan görüşmeleri içermektedir.

⁷⁵ *BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (AFT)*, Kutu:17, Gömlek:19.

⁷⁶ Ankara’daki ABD Büyükelçisi Wilson’dan ABD Dışişleri Bakan Vekili’ne tel. *FRUS, The Conference of Berlin, Volume I*, Belge 685.S.1022-1023.

⁷⁷ Hariciye Vekâleti Umumi Kâtibinin 05.08.1945 tarihinde Yunanistan’ın Ankara Büyükelçisi R. Raphael ile yaptığı mülakat proseverbalı, *TDA*, Fon Kodu:571, Kutu:35230, Gömlek:138597, Sıra:3, Tarih:05.08.1945, s.1-2; ABD’nin Türkiye Büyükelçisi Wilson’dan Dışişleri Bakan Vekili’ne 20 Haziran 1945 tarihli tel. *FRUS, The Conference Of Berlin, Volume I*, s.1022-1023.

⁷⁸ Toket, *age.*, s.43.

N. Esat Sümer'i ziyaret ederek, Moskova'dan herhangi bir haber olup olmadığını ve ikinci görüşmenin orada yapıp yapılmadığını sorması üzerine Sümer, görüşmeyle ilgili haber alındığını ve “*olumsuz bir izlenim*” edindiğini söylemiştir. Sümer, Sovyet Büyükelçisine, iki ülke arasında yeni dostluk anlaşmasının Molotov'un ileri sürdüğü türden meselelere değil, yalnızca “*karşılıklı saygı ve hürmete*” dayanabileceğini açıkça ifade ederek “*Sovyetler Birliği'nin bu tür önerilerde bulunmaya devam etmesi durumunda, bunun iki ülke arasında daha fazla uzaklaşmaya yol açacağını*” söylemiştir. Sovyet Büyükelçisi, Molotov'un toprak sorununu “*bir kenara bıraktığım*” söylemesi üzerine Sümer, “*meseleleri bir kenara bırakmanın iki yolu olduğunu, bunlardan ilkinin onları tekrar ele almak niyetiyle bir kenara koymak; ikincisinin ise bir daha ele alma niyetinde olmadan bunları kesinlikle bir kenara bırakmak*” cevabını vermiş ve Büyükelçi'ye, “*dünya yüzeyinin hatırı sayılır bir kısmına sahip olan Sovyetler Birliği'nin gerçekten ek bir bölgeye ihtiyacı olup olmadığını*” sormuştur. Büyükelçi, Sovyetler Birliği'nin ek toprağa ihtiyacı olmadığını, ancak Ermenistan'ın çok küçük olduğunu ve ek toprağa ihtiyacı olduğunu söylemesi üzerine Bakan Vekili, “*böyle bir ifadeyi kabul edemeyeceğim*” cevabını vermiştir.⁷⁹

Konu ABD Ankara Büyükelçisi Wilson ile Vinogradov arasında yapılan 28 Haziran 1945 tarihli görüşmede de gündeme gelmiş ve Sovyet Büyükelçisi, Molotov'un Sarper'e, Türkiye'nin yeni bir dostluk anlaşmasıyla ilgilenmesi halinde öncelikle bazı sorunların çözülmesi gerektiğini, bunların arasında Kars ve Ardahan'ın iadesi ile Karadeniz'in güvenliğinin sağlanmasına yönelik tedbirlerin de yer aldığını söylediğini ifade etmiştir.⁸⁰ Türk Sovyet görüşmeleri konusunda daha fazla gelişme beklenip beklenmediğini sorusunu “*Türkler artık çözülmeye gereken sorunların farkında ve bir sonraki hamle onlara kalmıştır*” cevaplamıştır.⁸¹ Büyükelçi Wilson'a göre bu talepler, “*Türkiye'nin çok ötesine uzanan geniş bir cepheye başlatılan kampanyanın açılış hamlesi*”dir.⁸²

ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında Potsdam'da yapılan 3.zirvede Türk Boğazlarının görüşülmemesi imkansızdı. Nitekim Churchill konuyu gündeme getirerek, “*Montreaux antlaşmasının düzeltilmesini kabul ettiğini ve Rusya'ya Boğazlardan barış ve savaşta serbest ve sınırsız askeri ve ticari geçiş*” önerdi, “*ama Türkiye'yi telaşlandırarak üs taleplerinin kabul edilebilir olmadığını*”

⁷⁹ ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Wilson'dan Dışişleri Bakan Vekili'ne 22 Haziran 1945 tarihli tel. FRUS, *The Conference Of Berlin, Volume I*, Belge 686, s.1024.

⁸⁰ Türkiye'deki ABD Büyükelçisi Wilson'dan ABD Dışişleri Bakan Vekiline, FRUS, *The Conference Of Berlin, Volume I*, Belge 692, s.1032-1033.

⁸¹ *age.*, s.1033.

⁸² Türkiye'deki ABD Büyükelçisi Wilson'dan ABD Dışişleri Bakan Vekiline 2 Temmuz 1945 tarihli tel. *Age*, Belge,694, s.1033.

belirtti.⁸³ Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı, Türk Boğazları ile ilgili hükûmetinin görüşlerini bir bildiri ile sunarak “*Montreaux sözleşmesinin şimdiki şartlara uymaması nedeniyle usulüne uygun olarak kaldırılacağını, Boğazlar rejiminin belirlenmesi ve güvenliğinin sağlanması başlıca ilgili devlet durumunda olan Türkiye ve Sovyetler Birliğine ait olması gerektiğini ve bu devletlerin kendi güvenlikleri ve Karadeniz bölgesindeki barışın korunması için Boğazları birlikte savunacakları ve bu amaçla Boğazlara Türk askeri üslerine ilaveten Sovyet askeri üslerinin de kurulacağını*” söyledi.⁸⁴

Sarper, Sovyet taleplerinin çıkmaza girdiği bu dönemde yaptığı görüşmelerden elde ettiği bazı bilgileri Ankara’ya iletmeye çalışmaktadır. Kanaatimize göre bu çerçevede oldukça önemli bir bilgi; İtalya’nın Washington Büyükelçisi hükûmetinden aldığı talimat çerçevesinde ABD Dışişleri Bakanı Byrnes’ü ziyaret ederek Rusyanın Boğazlar üzerindeki talepleri etrafında görüştüğünden sonra Türkiye’nin durumuna temas ederek “*Türkiye Rus nüfuzuna kendisini kaçırmak mecburiyetinde kalırsa Akdeniz muvazenesinin tamamen değişeceğini ve bu takdirde İtalyanın takip etmesi ABD tarafından temenni olunan politikanın yani “Batı Bloku” politikasını takip etmesinde müşkülata karşılaşılabileceğini*” söylemiş ve Dışişleri Bakanı, “*Rusya’nın Türkiye’ye karşı takip ettiği siyasetin Amerika tarafından tasvip olunmadığını şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde*” ifade etmiştir.⁸⁵

Sarper’in gönderdiği raporlardan biri de, Japon cephesine gönderilmek üzere hazırlanan bazı askerlerin Japonya’nın teslim olmasından sonra Uzakdoğu’ya değil Türkiye’ye mücavir yerlere gönderilmeye hazırlandıklarına dair aldığı istihbarat olmuştur. Bu haberlerin, “*eskarı umumiyeyi Türkiye’ye karşı yapılacak bir harp fikrine alıştırmaya matuf veya Türkiye’yi baskı altına alabilmek adına planlanmış hazırlıklar*” olarak değerlendirilebileceğini ancak iki olasılıktan hangisinin öne çıktığı sorumluluğunu üzerine alacak vaziyette olmadığını bildirir.⁸⁶

İlişkilerin durgunlaştığı bu dönemde Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliği Cumhuriyet Bayramını resmi kabul ve ardından yapılan bir suare ile kutlamış, törenlere Molotov ve yardımcılarının bir katılım olmamakla birlikte Dışişleri Komiser Muavinlerinden ve Türkiye işlerine bakan Dekanozov başkanlığında asker, sivil, sanat ve basın kesiminden temsilciler katılmıştır. Sarper, 29 Ekim’de ABD Büyükelçisi Harriman’ın Molotov ile yaptığı görüşmede Türk Rus münasebetleri hakkında endişe verici haberler dolaştığından bahsetmesi üzerine

⁸³ Ferenc A. Váli, *The Turkish Straits and NATO*, Stanford California, 1972. s. 63.

⁸⁴ Suat Bilge, *Güç Komşuluk, Türkiye Sovyetler Birliği İlişkiler (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s.281; Gürün, *age.*, s.293-294.

⁸⁵ Moskova Büyükelçisi Sarper’den Dışişleri Bakanlığına şifre tel, *TD4*, Fon:571, Kutu:68149, Gömlek: 297467, Sıra: 139, Tarih:31.08.1945.

⁸⁶ *TD4*, Fon:571, Kutu:35231, Gömlek: 138611, Sıra:263, Tarih:19.08.1945.

Molotov'un bu haberleri mübalağa olduğu cevabını verdiğini bildirerek iyimserliğini karumaktadır.⁸⁷ Halbu ki Molotov günlüğünde, Sovyet ordularının kazandığı zafere dayanarak, iyi bir fikir olmamakla beraber Boğazların denetimini Türkiye ile ortaklaşa yapmaları gerektiğini ileri sürerek Boğazların, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin koruması altında olması gerektiği gibi “zamansız ve gerçekleştirilmesi imkânsız” bir öneride bulunduğunu, Türk toprakları üstünde de hak taleplerinin olduğunu, Batum'a sınır bir bölgeyi de talep ettiklerini, Ağrı'ya da Ermenilere vermek istediklerini bildirmektedir.⁸⁸

Potsdam kararları uyarınca üç devletin Boğazlar hakkındaki görüşlerini Türk hükûmetine bildirmeleri gerekiyordu. Bu karara ilk uyan ABD oldu ve 2 Kasım 1945'te Türk hükûmetine verdiği nota ile görüşlerini açıkladı.⁸⁹ İngiltere de konu hakkındaki görüşlerini 21 Kasım 1945'de Türk hükûmetine bildirdi.⁹⁰ İngiltere Hükûmeti mesele hakkında Ankara Büyükelçisine vermiş olduğu talimatta;⁹¹

“(a) Britanya Hükûmetinin Montreaux Mukavelesinin tadili lüzumu hakkında Amerika ile mutabıktır.

(b) Fakat Britanya Hükûmeti bunu müstacel bir mesele olarak telakkiye mütemayil değildir.

(c) Bununla birlikte Türkiye ve Sovyetler Birliği Montreaux Mukavelesinin tadili için bir konferans toplanmasını isterlerse Britanya Hükûmeti konferansa iştirake hazırdır.”

⁸⁷ Sarper'den Dışişleri Bakanlığı'na şifre tel. *TDA*, Fon:571, Kutu:35231, Gömlek: 138611, Sıra:171, Tarih:14.11.1945.

⁸⁸ Chuev, Felix. Ivanoviç, *Molotov Anlatıyor. Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme*: Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci basım, Çeviren: Ayşe Hacıhasanoğlu-Suna Kabasakal, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s. 116-118.

⁸⁹ ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'un 2 Kasım 1945 tarih ve 348 sayılı notası. *TDA*, Fon:571, Kutu:68114, Gömlek: 298572, Sıra:1, Tarih:02.11.1945; Fon: 571, Kutu:68114, Gömlek: 298572, Sıra:12, Tarih:02.11.1945; *FRUS, Diplomatic Papers, 1945, The Near East and Africa, Volume VIII*, Belge 1240, s. 1271-1273; T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye'nin Dış Politikasında 50 Yıl. İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 283; Vâli, *age.*, s.224-246; *Aynı Tarih*, No: 144, Kasım 1945, s. 71

⁹⁰ *FRUS, The Near East and Africa, Volume VIII*, Document 1251, s. 1281.

⁹¹ Londra Büyükelçiliğinden Dışişlerine Şifre Tel. *TDA*, Fon: 571, Kutu:68112, Gömlek:2976758, Sıra:118, Tarih: 21.11.1945.

Türkiye özellikle Amerikan teklifini, ”*esas bakımından iyi olmakla birlikte tabiiyata ait şekil ve kayıtları zamanında tetkik edilmek üzere bir münakaşa ve müzakere zemini*” olarak kabule değer bulunduğunu basın aracılığı ile duyurmuştur.⁹²

Yeni Bir Baskı Unsuru: “Gürcü Talepleri”

Türk Sovyet ilişkileri özellikle basın üzerinden büyük bir gerginlik yaşadığı 1945 sonlarında yeni bir gelişme ortaya çıktı. 4 Aralık 1945’de İstanbul Üniversitesi bahçesinde toplanmaya başlayan göstericiler, ABC Kitabevi’ni ve Tan gazetesi matbaasını, Beyoğlu’nda Rus sefarethanesisinin yanında bulunan “Yeni Dünya” ve “La Turquie” isimli iki gazete binası ve Berrak Kitapevi’ni tahrip ettiler. Sovyet basın organlar bu olaylar hakkında, ”*birkaç bin askeri okul ve lise talebesi ile kıyafet değiştirmiş polis neferleri*” tarafından “*demokratik gazetelerin idarehaneleri ve tesisatlarının, matbaalarının tahrip edildiğini, çalışanlarının tartaklandığını, ciddi, tetkike değer*” olarak görülmüş ve “*demokrasi ve faşizmin manen ve maddeten ortadan kalkması için hür gençler tarafından gereken karşılığın verileceği*” ifade edilmiştir.⁹³ Olaylar üzerine Vınogradov Türk hükümetine, Dekazonov da Sarper’e bir nota vererek⁹⁴ sorumluların cezalandırılmasını istemişlerdir.

İstanbul’da yaşanan olayların etkisi ile Türkiye üzerine Sovyet baskısı yeni bir çehreye bürünmüştür. Bu süreçte iki Gürcü Profesörün Moskova’da yapılan Dışişleri Bakanları toplantısında Bevin ve Byrnes’e bir mektup verdiklerine dair haberin Moskova ve Londra radyolarında yayımlanması oldukça etkili olmuş ve Türk Dışişleri Bakanlığı Londra, Washington, Moskova, Paris ve Tahran Büyükelçiliklerine bu haberin buldukları memleketin resmi ve gayri resmi mahfillerde ve basında ne gibi tepkiler uyandırdığını sormuştur.⁹⁵ Sarper, yaptığı incelemeler neticesinde söz konusu mektubun Byrnes ve Bevin’e değil, iki Gürcü tarihçi tarafından Tiflis’teki “Komünist” gazetesine yazıldığını ve bu yazının söz konusu gazetenin 14 Aralık 1945 tarihli nüshasında yayımlandıktan sonra 20 Aralık tarihli “İzvestiya” tarafından iktibas edilmiş olduğu bilgisini iletmiştir.⁹⁶ Konu Sovyet yönetimi tarafından Türkiye üzerine yeni bir baskı unsuru haline getirilmiş ve birçok defalar tekrarlanmıştır. Nitekim Pravda gazetesinin 25 Şubat 1946 tarihli nüshasında Gürcistan Komünist Partisi Genel Sekreteri Tcharkviani “Sovyet Gürcistanı’nın 25.yıldönümü” başlıklı yazısında Trabzon ve

⁹²Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun gazetecilere demeci. TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek:297758, Sıra:113, Tarih: 06.12.1945.

⁹³ TDA, Fon:571, Kutu:35231, Gömlek:138611, Sıra:198, Tarih:09.12.1945.

⁹⁴ TDA, Fon:571, Kutu:35231, Gömlek:138611, Sıra:197, Tarih:16.12.1945.

⁹⁵ TDA, Fon:571, Kutu:36185, Gömlek:142708, Sıra:12, Tarih:21.12.1945.

⁹⁶ TDA, Fon:571, Kutu:36185, Gömlek: 142708, Sıra:11, Tarih:22.12.1945.

Giresun çevresinin iadesi gibi Gürcü taleplerine değinmiştir.⁹⁷ Sarper, Moskova Büyükelçiliği arşivinde yaptığı çalışmalar neticesinde toprak talepleri konusunda Sovyet argümanlarını boşa çıkartacak detaylı bir çalışma yapmış ve bunu Bakanlığa iletmiştir.⁹⁸

Sovyet iddia ve talepleri 19 Aralık 1945 tarihinde yapılan Moskova Dışişleri Bakanları Konferansı'nda bu kez de Stalin tarafından dile getirilmiştir. Bevin'in sorusu üzerine Stalin, Türkiye ile ilgili iki sorun bulunduğunu bildirerek şu sözleri sarf etmiştir: ⁹⁹

“Birincisi Boğazlar. Montrö Sözleşmesi'ne göre savaş tehdidi olup olmadığına, Boğazların kapatılıp kapatılmayacağına ve kontrol altına alınacağına karar vermek Türkiye'ye bırakılmıştı. Bu Türkiye'nin Rusya'yı kuşatma hakkına sahip olması anlamını taşımakta olup Rusya için zor bir durumdur. İkincisi, Türkiye'de Gürcüler ve Ermenilerin yaşadığı iller Türkiye tarafından ele geçirilmiştir. Gürcüler ve Ermeniler burayı işgal ettikleri Çarlar döneminde var olan eski sınırın en azından bir dereceye kadar onarılması gerekmektedir.”

Bu atmosferde Dışişleri Bakan Vekili ve Kâtibi Umuminin, 2 Kasım 1945'ten 7 Şubat 1946'ya kadar ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği Büyükelçileriyle 13 defa görüşme yaptıkları görülmektedir. Bu görüşmelerin biri (5 Şubat 1946) SSCB Büyükelçisi, 6'sı ABD ve 4'ü de İngiltere Büyükelçileri, ikisi de Bulgaristan Elçisi ile gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁰ Bu durum Türk Dış politikası üreticilerinin sorunun çözümünü Batılı ülkelerde gördüğünün bir delili olarak değerlendirilmelidir. Bulgar Elçisi Antonov ile Bakan Vekili 4 Ocak 1946'da yapılan görüşmede Büyükelçi, “*bütün meselenin Sovyetlerin Türk Hükümetine güvenmemesinden kaynaklandığım, Rus taleplerinin bir taşıyık vasıtasından ibaret olup tek amaçlarının Boğazlar üzerinde öncelikli bir vaziyet temin etmekten ibaret bulunduğunu*” ifade etmiştir.¹⁰¹ Antonov 25 Ocakta Bakan Vekilini bir kez daha ziyaret ederek Türk basınında görülen sükûnet ve itidalin hayırlı tesirleri olacağını, Vinogradov'un

⁹⁷ TDA, Fon:571, Kutu:36185, Gömlek: 142708, Sıra:1, Tarih:31.05.1946.

⁹⁸ TDA, Fon:571, Kutu:35835, Gömlek: 141526, Sıra:29, Tarih:10.03.1946.

⁹⁹ FRUS, *Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters, Volume II*, United States Government Printing Office Washington, 1967, Belge 239, s.690-691.

¹⁰⁰ Dışişleri Bakanlığında Moskova Büyükelçiliğine Kurye ile gönderilen bilgi notu, TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra:36, Tarih: 11 Şubat 1945(?).

¹⁰¹ Dışişlerinden Moskova Büyükelçiliğine Şifre, TDA, Fon:571, Kutu:36112, Gömlek: 297758, Sıra:100, Tarih: 30.01.1946.

Türkiye’den hiçbir zaman İngiliz ittifakını terk etmesini istemediklerini söylediğini aktararak Sovyetlerle konuşulması gerektiğini telkin etmiştir.¹⁰²

ABD Büyükelçisi ile 2 Şubat’ta yaptıkları görüşmede Sümer, “*Sovyetlerle arzı ettikleri şartlarda yapılacak bir ittifakın manasının Türk İngiliz ittifakının çözülmesi demek olacağını bunun ise Türkiye için vassal bir devlet menzelesine düşmesinden başka bir şey ifade etmeyeceğini*” bildirmiştir.¹⁰³ ABD Büyükelçisi Türkiye’nin izlediği politikayı takdir ettiğini, Vinogradov’un toprak taleplerinden feragat etmeyeceklerini söylediğini, Boğazlar meselesinde gerçek garantiler istediklerini, bunun üs demek olduğunu, bu konularda Türkiye’nin tavrının sarıh olduğuna göre anlaşma zemini mevcut değildir” karşılığını vermiştir.¹⁰⁴ Büyükelçi, Sovyetler Birliğinin İran’daki faaliyetlerine atfen Türkiye’de bir Azerbaycan meselesi yok ise de bir Kürt meselesi çıkarsa bunun Irak’ı ve Türkiye’yi rahatsız edebileceğini, Rusların Türkiye’de şiddetli bir iktisadi buhran çıkmasını hesaplayarak bundan istifadeyi düşüneceklerini ilave etmiştir.¹⁰⁵

Vinogradov ile Bakan Vekili 4 Şubat’ta yaptıkları görüşmede Büyükelçi, yapılacak işler olduğunu, bunun için konuşulması gerektiğini ve fakat zorlukların bulunduğunu ifade etmesi üzerine N.E. Sümer “Gürcü talepleri” meselesine değinmiş, bu iddiaları “iki profesörün tetkiki” olarak değerlendiren Vinogradov’a, “*bu iddiaların önemi yok ise de bunların iki büyük Sovyet organında çıkmasının önemli olduğunu*” bildirmiştir. Tartışma basın üzerinde devam ederken Vinogradov,

“...meseleleri halletmek için birbirimize yardım edebiliriz, bizi anlayınız, hakkımızdaki düşünceleri değiştiriniz. Propagandaya kapılıyorsunuz. Güya Sovyetler Türkiye’nin hükümler ve istiklalini tehdit ediyormuş. Bilakis müstakil ve hakikaten kuvvetli bir Türkiye ister ve dostluğunda emniyet görürüz” demiştir.

Sümer yeni bir anlaşma arandığı sırada Sovyetlerin ileri sürdüğü tekliflerin hayal kırıklığı yarattığını, Büyükelçinin yapacağı en büyük hizmetin yirmi yıllık sıkı dostluk mazisini ihyaya çalışmak olacağını açıklamıştır.¹⁰⁶ Büyükelçi, dostluğun 1941 sonuna kadar sürmekle birlikte Almanların Rusya’da muvaffakiyetleri devam ettikçe azaldığını, istenilirse dostluğun

¹⁰² agb, s. 2.

¹⁰³ Dışişleri Bakanlığından Londra ve Washington Büyükelçiliklerine şifre tel. TDA, Fon:571, Kutu:36112, Gömlek: 297758, Sıra:96, Tarih:07.02.1946.

¹⁰⁴ agb, s.3.

¹⁰⁵ agb, s.4.

¹⁰⁶ Dışişlerinden Moskova Büyükelçiliğine Şifre, TDA, Fon.571, Kutu:36112, Gömlek: 297758, Sıra:93, Tarih: 11 Şubat 1946, s.2-3.

yeniden kurulabileceğini ve ilk adımın atılması gerektiği ifade etmiştir.¹⁰⁷ Bakan Vekili Sovyetler tarafından ortaya atılan meseleler dururken Türkiye için buna imkân bulunmayacağı ve bu halde hiçbir tasavvur ve niyetin faydalı olmayacağını söylemesi üzerine Vinogradov, kendisi ile Sarper ve Sarper ile Molotov arasında yapılan görüşmelere atıf yaparak “*Rusya’dan ittifak istendiğini ve bir ittifakın akdi için söz konusu şartların kabul edilmesinin istendiğini*” söylemiş ve “*Sarper’in talebi üzerine Molotov’un doğu sınırları işini bir tarafa bıraktığını Sovyetler için mühim meselenin Boğazlar olduğunu*” ilave etmiştir. Bunun zerine Sümer, “*her şeyden önce doğu sınırı işinin bertaraf edilmesi ve güvence verilmesi gerektiğini, Boğazların herkes için önemli olduğunu bu nedenle bütün menfaatlerin uyumlu bir şekilde telifine çalışılabileceğini*” bildirmiştir. Büyükelçi,¹⁰⁸

“Doğu sınırı meselesinin Molotov tarafından ileri sürüldüğü için geri alınmasının mümkün olamayacağını, bunun bir Ermeni meselesi olduğunu,10 asır önce bu toprakların Ermenilere ait bulunduğunu, bu meselenin de halledilmesi gerektiğini, Boğazların müdafaasına Rusya’nın fiilen iştirak etmesi gereğini”

ifade ederek Molotov’un haziran ayında Sarper’e söylediklerini tekrarlamıştır.

Boğazlar Meselesi, mayıs ayı sonunda İngiltere’nin yeni Moskova Büyükelçi Sir Maurice Petterson ile Stalin ve Molotov arasında yapılan görüşmede gündeme gelmiştir. Petterson meselenin bir konferansta görüşülerek Rusların normal ve hukuki yollardan Akdeniz’e tam bir serbesti ile çıkma imkânını elde edebileceklerini söylemesi üzerine Stalin, orada *bir üsse sahip olmaduktan sonra Akdeniz’e çıkmanın ne faydası var ki*” cevabını vermiştir.¹⁰⁹

Dışişleri Bakanlığı, Moskova’da yapılan Dışişleri Bakanları toplantısından kısa bir süre sonra Sarper’e verdiği talimat ile

“Mayıs Haziran 1945 tecrübesi sonrasında bu konuda yeni bir tecrübeye kalkışmak şüphesiz ki bahis mevzuu olamaz. Sovyetler taleplerinden feragat ederek Türkiye ile iki Birleşmiş Milletler Kurulu azası sıfatıyla eşitlik prensibine istinaden bir anlaşma yapmak için teşebbüsü ele alırsa Cumhuriyet

¹⁰⁷ agb, s.4.

¹⁰⁸ Agb, s.5-6.Görüşmenin bir özeti için bk. Dışişleri Bakanlığında Büyükelçilik ve Elçiliklere gönderilen şifreli tamim. TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra:15, Tarih: 09 Nisan 1946, s.2.

¹⁰⁹ Sarper’den Dışişleri Bakanlığına şifre tel. TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek:297758, Sıra: 3, Tarih:29 Mayıs 1946.

Hükûmetinin ancak bu şartlarla idame etmek istediği ve edeceği Sovyet dostluğunu yeniden ele almaya hazır bulunduğu” bildirilmiştir.¹¹⁰

Türk Sovyet ilişkilerinin içinde bulunduğu çıkmaz 9 Mart 1946 tarihinde Irak heyeti onuruna verilen bir davette Başbakan Saraçoğlu ile Sovyet Büyükelçisi Vinogradov arasında yapılan görüşmede de gündeme gelmiştir. İttifak teklifinin kim tarafından yapıldığı tartışmaları sonrasında Başbakan Saraçoğlu Vinogradaov’a “Sarper ile Büyükelçinin iki memleketin menfaatine uygun daha ileri bir muahede görüşmeleri yapılırken “*Şark vilayetleri, Çanakale’de üs gibi şartlar var mıydı?*” diye sormuş ve “*hayır yoktu, bu iş Moskova işidir, orada konuşulmalıdır*” cevabını almıştır.¹¹¹ Bunun üzerine Saraçoğlu sadece Moskova’da değil hiçbir yerde hiç bir Türk devlet adamının bu mevzu üzerinde konuşmağa hakkı olmadığını söyleyerek konuşmayı tamamlamıştır.¹¹²

Sarper’in Ankara’yı bilgilendirdiği bir başka önemli konu İran’daki Sovyet varlığı ve iki ülke arasındaki ilişkilerdir. Sarper’in raporuna bakılırsa ABD ve İngiltere Büyükelçileri Molotov nezdinde yaptıkları teşebbüslerde “*İran toprak bütünlüğünün ve istiklalinin anlaşma ile güvence altına alındığını ve Sovyetlerin de buna riayet edeceklerini umduklarını bildirdiklerini*”, İran elçisinden aldığı habere bakılırsa Sovyet ordularının henüz Tahran’ı boşaltmadıkları, Azerbaycan üzerinden İran’a baskı uygulayarak petrol imtiyazı elde etmek ve gelecek için “*seperatiste*” bir imkân hazırlayarak belki de bir nevi “*anchlus*” hazırlığı yapmakta oldukları anlaşılmaktadır. Sarper aynı raporda Irak’ta isyan çıkartan Barzanlı Mesut’un Moskova’da bulunduğunu ve öğrendiğine göre bu şahın küçük bir matbaa ve bol miktarda baskı levazımı ve para ile teçhiz edilerek İran, Irak ve Türkiye Kürtleri arasında propaganda neşriyatı yapacağını bildirmektedir.¹¹³

Sarper, aldığı habere göre Rusların İran Azerbaycan’ındaki Kürtleri silahlandırarak Türkiye’den ve Irak’tan koparılacak parçalarla müstakil bir Kürdistan kurma yolunda faaliyetleri teşvik ettiğini,¹¹⁴ İran Irak hududunda incelemeler yapan bir Amerikalının modern silahlarla mücehhez Kürtlerle bizzat temas ettiği ve bunların silahları Ruslardan aldıklarını ve yakında Türkiye ve

¹¹⁰ TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra:102, Tarih: 24 Ocak 1946, s. 2.

¹¹¹ Dışişleri Bakanlığından Büyükelçilik ve Elçiliklere şifreli tamim. TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra: 15, Tarih: 09 Nisan 1946, s. 3.

¹¹² Agb, s.3-4.

¹¹³ Sarper’den Dışişleri Bakanlığına mahrem ve zata mahsus şifre tel. TDA, Fon:571, Kutu:35054, Gömlek: 138123, Sıra:52, Tarih: 28 Kasım 1945.

¹¹⁴ Sarper’den Dışişleri Bakanlığına şifre tel. TDA, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra:26, Tarih: 07 Mart 1946, s.3.

Irak'ta faaliyete geçeceklerini söylediklerini aktararak Türkiye'nin "politie action" alameti göstermesi gereğini bildirmiştir.¹¹⁵

Sarper Ankara'ya gönderdiği son raporunda Rusların politik inisiyatifi tedricen elden çıkardıklarını, kanaatine göre bütün cephelemler üzerinde sert birkaç hamle daha yapacaklar, karşı taraf bu hamlelere mukavemet edebilirse durumun salâh bulacağını öngörmektedir. Sarper'e göre Ruslar, Ankara sefaretlerinin veya diğer teşkilatlarının hatalı telkinleri neticesinde Türkiye'ye karşı yanlış bir taktik kullanmışlardır. Türkiye'nin siyaseti ise daha tutarlı ve ince hesaplanmıştır. Antlaşmanın feshinden itibaren izlenen ve sınırların bozulmadan bir senedir devam ettirilen metin durumu, iki devlet arasında iyi kötü bir mecra bulmuştur. Türkiye tahrike kapılmadan ve içeride millî vahdete dayanan, şeref ve menfaatine kabili telif bir antlaşma yapmaya daima hazır olduğunu ifade eden bir siyaseti takip etmelidir. Rusların Büyükelçiliğe karşı durumları başta Molotov olmak üzere şimdiye kadar terbiyeli, nazik, rezerv fakat hasmane değildir.¹¹⁶ Sarper bu raporundan kısa bir süre sonra yani 30 Mayıs 1946 Perşembe günü Moskova'dan ayrılmıştır.¹¹⁷

İlişkilerin soğumaya bırakıldığı bu dönemde Sarper Ankara'ya gelirken Vinogradov da 20 Temmuz 1946'da Ankara'dan ayrılmış¹¹⁸ eşi ve kızının sağlık sorunlarını gerekçe göstererek Türkiye'ye uzun süre dönmemiştir.¹¹⁹

Bu yeni dönemde Türk Sovyet ilişkilerinde yeni bir ivme katan mesele Sovyetler Birliği'nin 7 Ağustos 1946 tarihli bir nota ile Montreaux'nün uygulanamaz hâle geldiğini ve savaş sırasında yaşanan bazı olayların bu durumu teyit ettiğini ifade ederek, Türkiye'den şu taleplerde bulunmuş olmasıdır:¹²⁰

¹¹⁵ Sarper'den Dışişleri Bakanlığına mahrem şifre tel. *TDA*, Fon:571, Kutu:35271, Gömlek: 138715, Sıra:172, Tarih: 1 Mart 1946.

¹¹⁶ Sarper'den Dışişleri Bakanlığına şifre tel. *TDA*, Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra:4, Tarih:28.05.1946.

¹¹⁷ Sarper'in Moskova'daki görevinden fiilen ne zaman ayrıldığı konusunda Diplomatik arşiv kayıtlarında bir belgeye rastlanamamış olmakla birlikte İngiliz Büyükelçi Maurice Petterson ile yaptığı görüşme raporunu Ankara'ya iletirken bu tarihi vermiştir; bk. Agb, s.1. *Akşam* gazetesinde de Sarper'in ailesiyle beraber Moskova'dan hareket ettiğine dair bir haber vardır. *Akşam*, 5 Haziran 1946, s.1.

¹¹⁸ Dışişlerinden Paris Büyükelçiliğine şifre tel. *TDA*, Fon:571, Kutu:35230, Gömlek:138598, Sıra:7, Tarih: 10.08.1946.

¹¹⁹ Büyükelçi Akdur'dan Dışişlerine şifre tel. *TDA*, Fon:571, Kutu:34993, Gömlek:138022, Sıra:69, Tarih:19.03.1947.

¹²⁰ *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, C. 1, Toplantı: 2., Birleşim: 3, s. 30; Cemil Bilsel, Türk Boğazları, İstanbul, 1948, s.62-65; Aynın Tarihi, No: 153, Ağustos 1946, s. 72-74. Ayrıca notanın bir özeti için bakınız: TDA, Fon:571, Kutu: 68114, Gömlek:298572, Sıra:19, Tarih:07.08.1946.*

“(1) Boğazlar, bütün devletlerin ticaret gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır.

(2) Boğazlar, Karadeniz’e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır.

(3) Karadeniz’e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi istisnai durumlar dışında yasaklanmalıdır.

(4) Boğazlarla ilgili yeni rejim, yalnızca Türkiye ve Karadeniz’e kıyısı olan devletler tarafından düzenlenmelidir.

(5) Ticaret, geçiş serbestliği ve Boğazların güvenliği hususları bu konuda en ilgili ve liyakatli devletler olan Rusya ve Türkiye tarafından ortak vasıtalarla sağlanmalıdır.”

Bu tarihten itibaren Türkiye, Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD arasında Türk Boğazları hakkında karşılıklı notalar üzerinden gerilim dolu bir mücadele süreci başlatılmış ve bu mücadelenin şiddeti her gün Türkiye’yi Batı’ya biraz daha yaklaştırmıştır. Söz konusu notalar hakkında birçok yayın bulunmakla birlikte¹²¹ TDA arşivinde de bu notaları görmek mümkündür.¹²²

ABD politikasının oluşumunda Ankara Büyükelçisinin gönderdiği raporun etkisi oldukça açıktır. Büyükelçi,

“Sovyetlerin hedefinin yalnız Boğazlar olmadığını, bu stratejik bölgenin ele geçmesinin ardından Doğu Akdeniz ve Ortadoğu’nun bu devletin hâkimiyeti ve nüfuzu altına gireceğini, Türk kalesinin teslim edilmesi durumunda ABD’nin Ortadoğu’daki bütün menfaatlerine de veda anlamına geldiğini bu nedenlerle hukukunu müdafaya hazır Türkiye’nin behemehâl desteklenmesi gereğine”

işaret etmiştir.¹²³ Bu uyarının da etkisiyle ABD 9 Ekim 1946’da Sovyet Hükümetine verdiği nota ile “*Türkiye’nin Boğazların müdafasının başlıca mesulü olarak kalması gerektiğini ve Boğazlar bir müteceviz tarafından bir tebdide veya bir hücumla*

¹²¹ *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s.284-316; Feridun Cemal Erkin, *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, s.294-318; İsmail Köse, “Sovyetler Birliği’nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri:1945-1946 Notaları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Yıl:2019, Cilt: 74, Sayı: 4, s.1125 – 1148; *FRUS Diplomatic Papers, 1946, The Near East and Africa, Volume VII*, United States Government Printing Office Washington: 1969, Document 667, s. 847-848; Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri, (Açıklamalı)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 148-149.

¹²² TDA, Fon:571, Kutu:68140, Gömlek:298449 ve 9’dan itibaren muhtelif sıra ve tarihler. Montreux Boğazlar rejimi ve notaların Fransızca örnekleri için bk. TDA, Fon:571, Kutu:67723, Gömlek:296664, Sıra:7, Tarih: 3 Ocak 1947.

¹²³ TDA, Fon:571, Kutu: 68140, Gömlek:298449, Sıra:21, Tarih: 27 Ağustos 1946

maruz kaldığı takdirde, hâsıl olacak durumun Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından bir müdahale mevzu olacağı” ifade etmiştir.¹²⁴

Ağustos 1946'da kurulan Recep Peker hükûmetinde Dışişleri Bakanlığı'nda bir değişim olmamakla birlikte yeni hükûmet tıkanan Türk Sovyet ilişkilerinde var olan aktörlerle yeni bir sürecin başlatılmayacağını düşüncesiyle Büyükelçi değiştirme yoluna gitmiştir. Bu çerçevede önce Dışişleri Bakanlığı tarafından Sofya Büyükelçisi Faik Zihni Akdur Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır.¹²⁵ Keyfiyet 21 Ağustos'ta Moskova Büyükelçiliğine bildirilerek Akdur için AGREMAN talep edilmesi istenmiş¹²⁶ ve Sarper de Roma Büyükelçiliğine atanmıştır.¹²⁷

Sonuç

Selim Sarper, Büyükelçi olarak bulunduğu Moskova'da Türkiye tarihinin en kritik süreçlerinden birinde görev yapmış, aldığı kıymetli bilgileri ve kanaatlerini Ankara'ya ulaştırarak yeni politikalar üretilmesine ve manevra alanının geniş tutulmasına katkıda bulunmuştur. Yaptığı görüşmeler neticesinde ve almış olduğu talimata uyarak Sovyetlerin Türkiye'den ne beklediklerini anlamaya çalışmış ve öngörü yeteneği ile daha Ocak 1945'te Türk Sovyet Antlaşmasınının feshedileceğini ilterek Ankara'ya politika oluşturmada zaman kazandırmıştır. Dışişleri Bakanlığı Sarper'e verdiği talimatta Sovyetlerin Türkiye ile ne gibi bir anlaşma yapmak istediklerini ve ne teklif edilmesini beklediklerini öğrenmesini istemiş idi. Bu nedenle yeni bir ittifak anlaşması arayışlarına giden yol Sarper'in gönderdiği raporların neticesinde açılmıştır.

Ancak Sovyetler Birliğinin feshettiği antlaşma sonrasında talep edilen “ıslah edilmiş hükümlerin mahiyeti” bu devletin Türkiye'yi bütün bağlarından tecrit edip Sovyetler Birliği'nin nüfuzuna almaya matuf bir adım olduğu raporlara yansımaktadır. Türkiye bu önerileri bırakın kabul edilmesini münakaşaya dahi yaşamayacağını Moskova ve Ankara'da açık bir dille izah etmiştir. Sarper'e göre Moskova'nın Türkiye'ye karşı takındığı bu hasmane tavır, Türkiye'yi Boğazlar meselesinde baş başa görüşmeye zorlamak içindir.

¹²⁴ Birleşik Devletler Hükümetinin, Moskova'daki Büyükelçisi vasıtasıyla, 9 Ekim 1946 tarihinde Sovyet Hükümetine tevdi ettiği notanın tercümesi. Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer No:2/3-16, Fihrist No:739; TDA, Fon:571, Kutu:68114, Gömlek:298572, Sıra:3, Tarih: 9 Ekim 1946.

¹²⁵ TDA, Fon:571, Kutu:35521, Gömlek:139761, Sıra:42, Tarih: 9 Ağustos 1946; Sıra:41, Tarih: 10 Ağustos 1946.

¹²⁶ TDA, Fon:571, Kutu:35521, Gömlek:209827, Sıra: 2, Tarih: 23 Ağustos 1946.

¹²⁷ TDA, Fon:541, Kutu:44196, Gömlek:139761, Sıra:42, Tarih: 9 Ağustos 1946; Vakit,6 Eylül 1946, s. 1.

1946 yılından itibaren Türk Diplomatik Arşivi kayıtlarında görülen yazışmaların daha çok Londra, Paris ve Washington Büyükelçiliklerine yoğunlaştığı, arşivde bulunduğunu gördüğümüz Boğazlar Meselesi dosyasında¹²⁸ bile Moskova Büyükelçiliği ve dolayısıyla Selim Sarper arasında bir temas ve yazışma izine rastlanılmaması izaha muhtaç bir durumdur. Bu tutum Türkiye'nin Sovyet baskısı nedeniyle batı ittifakına yönelişinin ve ilgi odağına batı başkentlerini almasından mı kaynaklanıyor yoksa Sovyetler Birliği ile arasındaki soğukluğun yansımaları mı şimdilik bunu teyit edecek yazışmalardan yoksundur. Özellikle çok tartışılan ve Sarper hakkında birtakım spekülasyon tartışmalarına zemin hazırlayan Haziran 1945 raporlarının bulunmaması TDA kayıtlarının tamamının araştırmaya açılmadığı veya belgelerin gizliliklerinin henüz kaldırılmadığı sonucuna varmamızı sağlamaktadır. Nitekim arşivde "Ülkeler" sekmesi altında Türkiye'nin komşularından ve bu dönemde çok ciddi sorunların yaşandığı Suriye ve Bulgaristan'ın bulunmaması bu ihtimali güçlendirmektedir. Yine de şu sonuca varmak mümkündür: Haziran görüşmeleri ve Türkiye'nin yeni bir anlaşma için koşulan şartları müzakereye yanaşmaması iki devlet arasındaki ilişkileri en alt seviyeye indirmiştir.

Sebebi ne olursa olsun yeni bir anlaşma için Sovyetlerin ortaya koyduğu talepler vakidir, gerçektir. Sarper tarafından kabul edilmediği için resmîyet kazanmamıştır. Zaten bu talepleri bizzat dile getiren Molotov 1953 yılında resmî bir nota ile "Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri Türkiye'ye karşı toprak iddialarında sarfınazar etmeği mümkün telakki etmişler ve Sovyet hükümetinin de Boğazlar meselesini yeniden gözden geçirdiğini ve Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında olmadığını" bildirmiştir.¹²⁹

Sarper görevi gereği Moskova'da topladığı bilgileri Ankara'ya iletmıştır. Özellikle Sovyet desteğinde İran'da bir Kürt devleti kurulduğunu, Mesut Barzani ve Sovyetler arasındaki ilişkileri dikkate alarak Türkiye'nin bu konuda bir politika geliştirmesi önerisinde bulunmuştur.

Sarper son raporunda Rusların Ankara Büyükelçiliğinin veya diğer teşkilatlarının hatalı telkinleri neticesinde Türkiye'ye karşı yanlış bir taktik

¹²⁸ TDA, Fon:571, Kutu:68140, Gömlek:298449, kaydı altında 9'dan itibaren muhtelif sıralar. Bu dosya içerisinde Boğazlar hakkında ABD ile başlayan ve İngiltere ve SSCB tarafından da verilen notalar, Türkiye'nin karşı notaları, konu hakkında Fransa, Bulgaristan ve Romanya'nın tutumları yer alırken Moskova Büyükelçiliğinden herhangi bir yazıya ulaşamadık.

¹²⁹ Moskova Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına mahrem ve zata mahsus şifre, TDA, Fon:571, Kutu: 35950, Gömlek: 141837, Sıra: 41, Tarih: 31 Mayıs 1953; Dışişleri Bakanlığından Paris ve Washington Büyükelçiliklerine, BM nezdindeki Daimî Türk Delegeliğine, NATO Konseyi nezdindeki Daimî Türk Delegeliğine şifre tel. TDA, Fon: 571, Kutu: 35783, Gömlek: 141332, Sıra:5, Tarih: 3 Haziran 1953.

kullanmışlar, Türkiye ise daha tutarlı ve ince hesaplanmıştır bir politika sergilemiştir. Antlaşmanın feshinden itibaren izlenen ve sınırların bozulmadan bir senedir devam ettirilen metin durum, iki devlet arasında iyi kötü bir mecra bulmuş oldu. Türkiye tahrike kapılmadan ve içeride millî vahdete dayanan, şeref ve menfaati ile uyumlu bir siyaseti, hülasa şimdiye kadar takip ettiği siyaseti takip etmelidir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.), Ankara

İsmet İnönü Arşivi Yer No:2/5-2, Fihrist No:3146-1, Tarih: 9.10.1944

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara

Fon; 30-11-1-0, Yer No:110-4-17, Tarih:19.02.1937.

Fon:30-11-1-0, Yer No:134-37-3, Tarih:21.09.1939.

Fon:30-11-1-0, Yer No:166-8-1, Tarih:10.03.1944.

Fon:30-18-1-2, Yer No:106-66-10, Tarih:29.09.1944.

Fon:30-18-1-2, Yer No:111-56-3, Tarih:04.09.1946.

Fon:30-18-1-2, Yer No:113-32-19, Tarih:04.09.1946.

Fon:490-1-0-0 (Cumhuriyet Halk Partisi), Yer No: 5-26-7, Tarih:14.03.1945.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Ali Fuat Türkgeldi Evrakı.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), Ankara

Fon:501, Kutu:32048, Gömlek:126112, Sıra:24, Tarih:18.06.1941.

Fon:501, Kutu:32100, Gömlek:126852, Sıra:29, Tarih:18.06.1941.

Fon:502, Kutu:23510, Gömlek: 102419, Sıra:1, Tarih:25.09.1945.

Fon:502, Kutu:23630, Gömlek:102815, Sıra:16, Tarih:02.04.1945.

Fon:502, Kutu:23630, Gömlek:102869, Sıra:1, Tarih:02.04.1945.

Fon:522, Kutu: 2741, Gömlek: 23786, Sıra:1, Tarih:10.04.1950.

Fon:538, Kutu: 2771, Gömlek: 22211, Sıra:4, Tarih: 09.01. 1952.

Fon:541, Kutu:44196, Gömlek:139761, Sıra:42, Tarih:09.08.1946.

Fon:547, Kutu:44874, Gömlek: 216231, Sıra:71, Tarih:28.07.1950.

Fon:547, Kutu:44864, Gömlek: 21666, Sıra:83, Tarih:28.07.1950.

Fon:571, Kutu:35231, Gömlek:138611 kayıtlı muhtelif sıralar.

Fon:571, Kutu:35655, Gömlek:140585, Sıra:2, Tarih:30.10.1945.

- Fon:571, Kutu:36185, Gömlek: 142708 kayıtlı muhtelif sıralar.
- Fon:571, Kutu:35030, Gömlek:138273, Sıra:28, Tarih:05.12.1944.
- Fon:571, Kutu:35054, Gömlek:138123, Sıra:52, Tarih:28.11.1945.
- Fon:571, Kutu:35230, Gömlek:138596, Sıra:3, Tarih:06.11.1944.
- Fon:571, Kutu:35679, Gömlek: 140791, Sıra:230, Tarih:15.11.1945.
- Fon:571, Kutu:35950, Gömlek:141837, Sıra:41, Tarih:31.05.1953.
- Fon:571, Kutu:35783, Gömlek:141332, Sıra:5, Tarih:03.06.1953.
- Fon:571, Kutu:38308, Gömlek:153259, Sıra:8, Tarih:16.12.1944.
- Fon:571, Kutu:68095, Gömlek:298075 kayıtlı muhtelif sıralar.
- Fon:571, Kutu:68140, Gömlek:298449, Sıra:3, Tarih; 01.01.1939.
- Fon;571, Kutu:35521, Gömlek;139763, Sıra;1, Tarih:29.01.1945.
- Fon:571, Kutu:35313, Gömlek:138762 kaydı altında muhtelif sıralar.
- Fon:571, Kutu:35521, Gömlek:139761 kaydı altında muhtelif sıralar.
- Fon:571 Kutu:35230, Gömlek:138597 kaydı altında muhtelif sıralar.
- Fon:571 Kutu:35230, Gömlek.138597, Sıra:6, Tarih:22.04.1945.
- Fon:571, Kutu:35230, Gömlek:138597, Sıra:3, Tarih:05.08.1945.
- Fon:571, Kutu:68112, Gömlek:297758, Sıra:118, Tarih:21.11.1945.
- Fon:571, Kutu:68065, Gömlek: 297625 kayıtlı muhtelif sıralar.
- Fon:571, Kutu:68112, Gömlek: 297758, Sıra:15, Tarih:09.04.1946.
- Fon:571, Kutu:68114, Gömlek:298572 kaydı altında muhtelif sıralar.
- Fon:571, Kutu:68140, Gömlek:298449 kaydı altında muhtelif sıralar.
- Fon:571, Kutu:68149, Gömlek:297467 kaydı altında muhtelif sıralar.
- Fon:571, Kutu:88438, Gömlek:319082, Sıra:10, Tarih:31.03.1955.

Resmî Yayınlar – Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

The Foreign Relations of the United States (FRUS),

Diplomatic Papers (1969) *1945, The Near East And Africa*, Volume VIII, United States Government Printing Office, Washington.

Diplomatic Papers (1960) *The Conference Of Berlin (The Potsdam Conference) 1945*, Volume I, United States Government Printing Office Washington.

Diplomatic Papers (1967) *1945 General: Political and Economic Matters*, Volume II, United States Government Printing Office Washington.

Diplomatic Papers (1969) *1946, The Near East and Africa*, Volume VII, United States Government Printing Office Washington.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü (1973) *Türkiye'nin Dış Politikasında 50 Yıl. İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Ankara.

Kitaplar ve Makaleler

AKALIN Cüneyt (2011) Tarihın Dönemecinde Bir Diplomat: Selim Sarper, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, s. 6-19.

ARMAOĞLU, Fahir (1991) *Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

ARSLAN Gürbüz (2017) *Şükri Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.

BARUTÇU Faik Ahmet (2001) *Siyasi Hatıralar*, Cilt 2, 21.Yüzyıl Yayınları, İstanbul.

BİLGE Suat (1992) *Güç Komşuluk, Türkiye Sovyetler Birliği İlişkiler (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

BİLSEL Cemil (1948) *Türk Boğazları*, İstanbul.

CHUEV, Felix. Inavoviç (2010) *Molotov Anlatıyor. Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme: Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Basım. Çeviren: Ayşe HACIHASANOĞLU - Suna KABASAKAL*, Yordam Kitap, İstanbul.

DERİNGİL Selim (2003) *Denge Oyunu: II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

DİKERDEM Mahmut (1989) *Hariciye Çarkez*, Cem Yayınevi, İstanbul.

----- (2013) *Eserler, Salon Verir Sokak Alırız*, Der. E. Zeynep SUDA GÜLER, Yazılama Yayınevi, İstanbul.

EKŞİ Oktay (2020) *Beyefendi. Suat Hayri Ürgüplü'nün Anıları*, MD Basım, İstanbul.

ERİM Nihat (2005) *Günlükler 1925-1979*, 2 Cilt, Hazırlayan: Ahmet DEMİREL, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ERKİN Feridun Cemal (1968) *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara.

----- (1987) *Dışişlerinde 34 Yıl. Anılar-Yorumlar*, 1.Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

GÜRÜN Kâmuran (1983) *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara.

----- (2010) *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

GÜVENİR Murat (1991) *2. Dünya Savaşındaki Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

- HASANLI Cemil (2011) *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Çev. Ali ASKER, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- İNÖNÜ İsmet (2008) *Defterler (1919-1973)*, Hazırlayan: Ahmet DEMİREL, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İŞÇİ Onur (2020) *Turkey and the Soviet Union During World War II: Diplomacy, Discord and International Relations* I.B. TAURIS, London.
- KIRK George (1954) *Survey of International Affairs; The Middle East 1945-1950*, Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, London.
- KOÇAK Cemil (2010) *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti*, Cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları.
- KÖSE İsmail (2019) Sovyetler Birliği’nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri: 1945-1946 Notaları, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 74, Sayı 4, s.1125-1148.
- ÖZKAN Behlül (2017) 1945 Türkiye SSCB Krizi Dış Politikada Kurucu Mitin İnşaaı, *Türkiye Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler. Kuşku İle Komşuluk*, Der. G. ÖZCAN - E. BALTA - B. BEŞGÜL, İletişim Yayınları, İstanbul, s.55-78.
- ÖZKAN Cemal Ege (2020) Selim Rauf Sarper, *Atatürk Ansiklopedisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/selim-rauf-sarper-1899-1968/> (Erişim Tarihi: 30.05. 2024)
- ÖZTEK Güner (2021) *Ervel Zaman İçinde Hatıralar*, Cinius Yayınları, İstanbul.
- SARAY Mehmet (2000) *Sovyet Tehdidi karşısında Türkiye’nin NATO’ya Girişi, III. Cumburbaşkam Celal Bayar’ın Hatıraları ve Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- TOKER Metin (1971) *Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu*, Akis Yayınları, Ankara.
- TOPUZ Hıfzı (2003) *Türk Basın Tarihi*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- VÁLI Ferenc A. (1972) *The Turkish Straits and NATO*, Stanford California.
- YAVUZ Uğur Günay (2016) II. Dünya Savaşı’nın Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde Temsili, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt 3, Sayı 11, s.1-31.

Sürelili Yayınlar

Akşam

Aynı Tarihi

Milliyet

Vakit